THE

MADRAS SANSKRIT READER SERIES

No II.

WITH GRAMMATICAL AND GLOSSARIAL NOTES

FOR

THE USE OF THE SECOND FORM

BY

N Swaminatha Sastri,

Second Assistant the Aryan High School Madras, and formerly Sanskrit Pandit Cuddalore College, etc etc

AND

N S Nataraja Sastri

MADRAS

G A NATESAN & Co PRINTERS, ESPLANADE

Price Six Annas] 1898 [Postage Extra

All Rights Reserved

PREFACE

It is well known that there are no easy prose works in Sanskrit literature suited to young students who are consequently compelled at the outset to read comparatively difficult books in poetry. Easy prose works are therefore a great want, and this want we propose to supply by a series of Readers called "The Madras Sanskrit Reader Series", which will contain easy passages in prose and poetry adapted to the requirements of beginners.

In the present volume the portion *Mitralâbha* of Hitopadesa, the easiest available prose work has been reproduced with an easy prose rendering of the stanzas which frequently occur in the book and which make it uninteresting and difficult to the students. In so doing we have retained the prose portion intact. We have also added a portion of *Râmòdanta* with a view to make the students familiar with Sanskrit poetry.

To help the students a few explanatory and grammatical notes have been appended.

TRIPLICANE, 6—9—98 } The Authors

॥ अथ हितोपदेशः ॥

— o —

॥ प्रस्तावना ॥

— o —

यन्नाभी सरसीरुहोदरजनिः स्त्रष्टामृडोयत्स्वसुः
भर्तायश्च विभुस्सताम् प्रतियुगंत्राणाययो भूतले ।
आविर्भावमुपैति यश्च जगतामन्तर्गतोयःपरः
सोऽस्मान् रक्षतु पार्थसारथि विभुर्बृन्दावनी मन्दिरः ॥

सिद्धिस्साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्यधूर्जटेः ।
जाह्ववीफेन लेखेव यन्मूर्ध्नि शशिनः कला ॥

अस्ति भागीरथी तीरे पाटलीपुत्रनामधेयं नगरं । तत्र सर्व-स्वामिगुणेपेत स्सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत् । स भूपतिरेकदा केनापि पठ्यमानं श्लोकद्वयं शुश्राव—

'अनेक संशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्यनास्त्यन्धएवसः ॥

यौवन धनसम्पत्तिः प्रभुत्व मविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमुयत्र चतुष्टय ' ॥

इत्याकर्ण्यात्मनः पुत्राणामनधिगतशास्त्राणाम् नित्यमुन्मार्गगामिनाम् शास्त्राननुष्ठानेनोद्विग्नमनास्सराजा चिन्तयामास—

" अनधिगतशास्त्रेण पुत्रेण काणेन चक्षुषेव नकोप्यर्थः स्यात् । अजातमृतमूर्खेषु सकृद्दु.ख दायिनावजात मृतौ वरं, न तु सर्वदा दु·खदो मूर्ख. पुत्रः । लोके मृतस्सर्वोपि पुनर्जायते, अपि तु येन विदुपा कुलमुन्नीयते स एव जातः । अगुणिनमदातारम शुचिम विपश्चितञ्चपुत्र या प्रसूते सावन्ध्यैव । सपुत्रश्चैतस्या उच्चार एव । अनभिजातोपि गुणवान्नरः पुज्यते, निर्गुणस्तु शुद्धवशोपि धनुरिवनार्थकारी । नर आहार निद्रा भयैः पशुसमो जायते; ज्ञानेनैव विशिष्यते, ज्ञानहीनः पशुतुल्य एव भवति । केचिदेव वदन्ति—'आयुः, कर्म, विद्या, वित्तं निधनश्चेत्येतानिदेहिनो गर्भस्थस्यैव सृज्यन्ते । महतामपि यद् भवितव्यं तत्भवत्येव '

इति। एतत् कार्याक्षमाणाम् केषाञ्चिदालस्यवचनम्। कि तूद्योगे नैव सर्व साध्यं भवति। तद्दैवं निरस्यो द्योग एव करणीयः। उद्योगिनं पुरुषं लक्ष्मीस्स्वयमुपैति। अनुद्यमवतः कार्याणि न सिध्यन्ति। जन्मान्तरकृत कर्मैव दैवमिति कथ्यते। तत् पौरुषेण निवर्तनीयं। दैवमेव परमितिमत्वा यदियःकश्चित् गृहाद्बहिरलिन्द आसीत, तस्याभ्यवहराद्युद्योगंविनैव घटेतकि?। तस्मादुद्योग एव सर्वघटकः। तथा चाभिजननादि संपन्नोऽपि विद्या विहीन स्सभायाम् बक इव हंसमध्येनशोभते। तत् प्राज्ञः स्वात्मान मजरममरं मत्वा विद्या मर्थमिव साधयेत्। विद्याधनयोर्मध्ये विद्यैव गरीयसी। यतो विद्या केनापि नापहार्यते, व्ययेन वृद्धिमेवैति; धनन्तु चोरैरपह्रियते, व्ययेन क्षययाति। किञ्च। विद्ययैव सर्वेषां नृपस्नेहो भाग्यञ्च जायेते। अन्यच्च। विद्ययाविनयो भवति; विनयाद्योग्यताजायते; योग्यतया धनं वर्धते, धनात् सुखमुत्पद्यते"।

इत्यादि चिन्तयित्वा सराजा पण्डितसभां कारितवान्। राजोवाच 'भोः भोः पण्डिताः श्रूयताम्। अस्ति कश्चिदेवं भूतो विद्वान्यो ममपुत्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनामनधिगत शास्त्राणा मिदा-

नीम् नीतिशास्त्रोपदेशेनपुनर्जन्म कारयितुं समर्थः?’ अत्रान्तरे विष्णुशर्मानाम महापण्डितो बृहस्पतिरिव सकलनीतिशास्त्र तत्वज्ञोऽब्रवीत्—‘देव, महाकुल सभूता एते राजपुत्राः। तन्मया-नीति ग्राहयितु शक्यन्ते। अतोऽहं षण्मा साभ्यन्तरे तवपुत्रान्नीति शास्त्राभिज्ञान् करिष्यामि’। राजा सविनयं पुनरुवाच—‘यथा काञ्चन सपर्कात् काचोमारकतीम् द्युति लभते, यथा कीटस्सुमन स्ससर्गेण महताम् शिर आरोहति, यथाऽश्मापि महद्भिः प्रति-ष्ठितोदेवत्वयाति, यथाचहीनवर्णोऽपि सत्सान्निध्येनदीप्यते, तथा भवत्सहवासेन मत्पुत्रा अपि अभिज्ञा भविष्यन्ति। तदेतेषा नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्त एव प्रमाणं’। इत्युक्त्वा तस्य विष्णु-शर्मणो बहुमान पुरस्सर पुत्रान् समर्पयामास।

। इति प्रस्तावना ।

॥ मित्रलाभ' ॥

अथ प्रसादपृष्ठे सुखोपविष्टानाम् राजपुत्राणाम् पुरस्तात् प्रस्तावक्रमेण सपण्डितोऽब्रवीत्—'धीमन्तः काव्यशास्त्राद्यालापेन काल यापयन्ति, मूर्खास्तुद्यूतादिना स्वापेन कलहेन वाकाल नयन्ति । तत्भवतां विनोदाय हितोपदेश नाम्नी काककूर्मदीनां विचित्रा कथां कथयामि' । राजपुत्रैरुक्त—'आर्य, कथ्यताम्' । विष्णुशर्मोवाच—'शृणुत । सप्रति मित्रलाभः प्रस्तूयते यस्याय माद्यः श्लोकः—

असाधना वित्तहीना बुद्धिमन्त स्सुहृत्तमा. ।
काकास्वकूर्म मृगवत् साधयन्त्यञ्जसाक्रियाम्' ॥

राजपुत्रा ऊचुः—'कथमेतत्' । विष्णुशर्मा कथयति—

अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मली तरुः । तत्र नानादिग्देशादागत्य रात्रौ पक्षिणोनिवसन्ति । अथ कदाचिदवसन्नायां रात्रौ, अस्ताचलचूडावलंबिनि भगवति कुमुदिनी नायके चन्द्रमासि,

लघुपतनक नामा वायसः प्रबुद्धः कृतान्तमिव द्वितीयमायान्तं व्याधमपश्यत् । तमवलोक्याऽचिन्तयत्—'अद्य प्रातरेवानिष्ट-दर्शनं जात । नजानेकिमनभिमतं दर्शयिष्यानि' । इत्युक्त्वा तदनुसरणक्रमेण व्याकुलश्चलितः । अथ तेन व्याधेन तण्डुल-कणान्विकीर्य जाल विस्तीर्ण । स च प्रच्छन्नो भूत्वास्थितः । तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजस्सपरिवारो वियति विसर्प स्तां स्तण्डुलकणानवलोकयामास । ततः कपोतराजस्तण्डुल कणलुब्धान् कपोतान् प्रत्याह—'कुतोऽत्र निर्जनवने तण्डुल कणानां सभवः । तन्निरूप्यता तावत् । भद्रमिद न पश्यामि । प्रायेणानेन तण्डुलकणलोभेनाम्माभिरपि तथा भवितव्यम् ।

कंकणस्यतुलोभेन मग्नः पके सुदुस्तरे ।
वृद्धव्याघ्रेण संप्राप्तःपथिक स्समृतो यथा' ॥

कपोता ऊचुः—'कथमेतत्' । सोऽब्रवीत्—

॥ कथा १ ॥

अहमेकदा दक्षिणारण्ये चरन्नपश्यम् । एको वृद्धव्याघ्रः स्नातः

कुशहस्तः सरस्तीरे ब्रूते—'भो भोः पान्थाः, इदं सुवर्णकंकणं गृह्यतां'। ततो लोभाकृष्टेन केनचित् पान्थेनालोचितं—'भाग्ये नैतत् सभवति। किन्त्वस्मिन्नात्मसदेहे प्रवृत्तिर्नविधेया, यतो विष-संसृष्ट ममृतमपि मृत्यवे भवति। परतु सर्वत्रार्थार्जने प्रवृत्ति-स्सन्देह एव। लोकेऽनारूढ संशयो नभद्राणि पश्यति; आरूढ संशयस्तु, जीवति यदि, पश्यत्येव। तन्निरूपयामितावत्'।अथ स प्रकाश ब्रूते—'कुत्र तव कंकणं?' व्याघ्रोहस्त प्रसार्य दर्शयति। पान्थोऽवदत्—'कथं मारात्मकेत्वयि विश्वासः'। व्याघ्र उवाच— "शृणुरेपान्थ। प्रागेव यौवनदशाया मतिदुर्वृत्त आसम्। अनेक गो मानुषाणाम् वधान्मे पुत्रामृता दाराश्च। वशहीनश्चाहम्। ततः केनचित्धार्मिकेणाहमादिष्टः—'दानधर्मादिकं चरतुभवान्' इति। तदुपदेशादिदानी स्नानशीलोदाताच; वृद्धोगलितनखदंतश्चाहं नकथं विश्वास भूमिः। किच। अध्ययनं, नियमो, दानं, तपः, सत्यं, क्षमा, धृतिरलोभश्चेत्यष्टविधो धर्म मार्गः। तेषु प्रथमश्चतु-र्वर्गोदम्भार्थमपि स्यात्, उत्तरस्तुमहात्मनामेव भवति। मम चैतावान् लोभ विरहो येन हस्तस्थमपि सुवर्णककणं यस्मै कस्मै चिद् दातुमिच्छामि। तथापि 'व्याघ्रो मानुषं स्वादति' इति लोक प्रवादो दुर्निवारः, यतोलोको गतानुगतिकः। मयापि धर्मशास्त्राण्य

धीतानि। शृणु। किंचिद्वच्मि। यथा मरुकान्तारे वृष्टिस्सफला, तद्व द्दरिद्रे दान क्षुधार्ते भोजनचसफल। यथा स्वप्राणा स्वस्येष्टा तथा सर्वेषामपि। तस्मात्साधवः स्वसाम्येन भूतानिवीक्ष्य तेषुदया कुर्वते। यः परदारान्मातृवत् परद्रव्याणि लोष्ठवत् सर्वानात्मवच्च पश्यति स एव पण्डितः। अन्यच्च। 'व्याधितानौषधैरिव दारिद्रा-नार्जितुमशक्ताश्च धनैर्भर, ईश्वरायधन माप्रयच्छ' इति कृष्णः पार्थायोपदिदेश। त्व चातीव दुर्गतः, तेनैतत्तुभ्य दातु सयत्नोह। तदत्र सरसि स्नात्वा सुवर्णककणं गृहाण"। ततो यावदसौ तद्वचः प्रतीतोलोभात् सरःस्नातुप्रविशति तावन्महा पंके निमग्नः पलायितुमक्षमोऽभवत्। पके पतित दृष्ट्वा व्याघ्रोऽवदत्—'अ ह ह! महापके पातितोसि। अतस्त्वामहमुत्थापयामि'। इत्युक्त्वा शनैः शनैरुपगम्य तेन व्याघ्रेण धृतः सपान्थोऽचितयत्—'लोके सर्वेपि स्वभावं विनानेतरान् गुणानाश्रयन्ति। दुरात्मानो धर्मशास्त्र पठ-न्ति वेदानधीयत इत्यतस्तान् नविश्वस्यात्। नदीषु नखिषु शस्त्रिषु शृङ्गिषु स्त्रीषु राजकुलेषुच न विश्वासः कर्तव्यः। इत्यादीनि पठतापि मया न भद्र कृत यदत्र मारात्मके विश्वासः कृतः'। इति चिन्तयन्नेवासौ व्याघ्रेण व्यपादितः खादितश्च। अतोह ब्रवीमि 'कंकणस्य तु लोभेन' इत्यादि।

अतस्सर्वथाऽविचारितं कर्म नकर्तव्यम् । यदि विचार्य क्रियते, दीर्घकालेपि विक्रियां नयाति। एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पमाह 'आः! किमेवमुच्यते। वृद्धवचनमापत्स्वेव ग्राह्य। यदि सर्वत्र गृह्यते, भोजनेपि न प्रवृत्तिः स्यात् । लोकेऽन्नपानादिकं सर्वमपि शंकाक्रान्तमेव। तथा चेदभ्यवहारादौ कथं कदावाप्र वृत्तिः स्यात् । कथ वा जीवितव्यं । अतिशकितानां अति कुपितानां अतिदयालूनां अतीर्ष्यावतामल्यसन्तुष्टानां च सुख दूरत एव याति'। तत् श्रुत्वा सर्वेपि कपोतास्तत्रोपविष्टाः। विपत्तावापतन्त्या मधीतसर्वशास्त्रस्य सर्वसंशयच्छेत्तुर्विपश्चितोपि माया स्वर्णमृगलुब्धस्य रामस्येव धीर्मलिनी भवति हि। अनन्तर सर्वे जालेन बद्धा बभूवुः। ततो यस्य वचनात्तत्रा बलं बितास्तं सर्वेति रस्कुर्वन्ति। तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीव उवाच—'नायमस्य दोषः। गोदोहकाले वत्सबन्धने गोजघेव विधेयोप्यापदे हेतुर्भवति। योविपन्नं आपद उद्धरते स एव मित्रं न तु तस्योपालंभकः। विपदि विस्मयः कापुरुषलक्षणम्। किञ्च। विपदि धैर्यमविषादश्च, संपदिशान्तिरहर्षश्च, युधिधैर्य विक्रमश्च, सदसि वाक्पाटवमित्येतानि महात्मनां प्रकृति सिद्धानि। तदत्र धैर्यमवलंब्यास्माभिः प्रतीकार श्चिन्त्यताम्। किंबहुना। अल्पसाराणामपि बहूनां सम-

2

वायः कार्यस्य साधकः। पश्य, तृणविहितोऽपि गुणः गजस्य बन्धने साधनं भवति। तदिदानीमस्माभिरप्येवक्रियतां। सर्वै-रेकचित्तीभूय जालमादायोड्डीयतां'। इति विचिन्त्य पक्षिणस्सर्वे जालमादायोत्पतिताः। अनन्तरं सव्याधः सुदूराज्जालापहारका स्तांनवलोक्य पश्चाद्धावन्नचिन्तयत्—'एकीभूय मम जालमपहरन्त एते यदाधःपतन्ति तदामद्वशमेष्यन्ति' इति। ततस्तेषु चक्षु-र्विषयातिक्रान्तेषु पाक्षिषु सव्याधोनिवृत्तः। अथ लुब्धक निवृत्त दृष्ट्वा कपोता ऊचुः—'किमिदानी कर्त्तुमुचित'। चित्रग्रीव उवाच—'माता पिता पुत्रो मित्र मित्येते प्रकृतिहिताः, अन्ये तु कार्यकारणतोहितकार्यकारिणः। तदस्माक प्रकृतिहितो हिरण्य-को नाम मूषिकराजो गण्डकी तीरे चित्रवने निवसति। सोऽ स्माकं पाशाश्छेत्स्यति'। इत्यालोच्य सर्वे हिरण्यक विवरसमीपं गताः। हिरण्यकश्च सर्वदाऽपायशंकया शतद्वारं विवर कृत्वा निवसति। ततो हिरण्यकः कपोताव पातभयाच्चकितः तूष्णीं स्थितः। चित्रग्रीव उवाच—'सखे हिरण्यक, किमस्मान्नसंभाषसे'। ततो हिरण्यकस्तद्वचन प्रत्यभिज्ञाय ससभ्रम बहिर्निसृत्याब्रवीत्—'आः! पुण्यवानस्मि। प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवस्समायातः'। पाशबद्धांश्चैतान् दृष्ट्वा सविस्मयः क्षणं स्थित्वोवाच—'सखे, किमेतत्'। चित्र-

ग्रीवोऽवदत्—'सखे, अस्माक प्राक्तन जन्मकर्मणः फलमेतत्'। एतत् श्रुत्वा हिरण्यकः चित्रग्रीवस्य बन्धन छेत्तुं सत्वरमुपसर्पति। चित्रग्रीवोवक्ति—'मित्र, मामैव। अस्मदाश्रितानामेषा तावत् पाशान् प्रथमं छिन्धि। मम पाशान् पश्चात् छेत्स्यसि'। हिरण्यकोप्याह—'अहमल्पशक्तिः, दन्ताश्च मे कोमलाः। तदेतेषा पाशाश्छेत्तुं कथं समर्थः। तद्यावन्मेदन्तानत्रुट्यन्ति तावत्तवपाश छिनद्मि। तदनन्तर मेषामपि बधन यावच्छक्यं छेत्स्यामि'। चित्रग्रीव उवाच—'अस्त्वेवं। तथापि यथाशक्त्येतेषां बधनं खण्डय'। हिरण्यकेनोक्तं—"नीतिविद एवं वदन्ति—'आपदे धन रक्षेत्, धनेन दारान् रक्षेत्। अन्यच्च। पुरुषार्थ निदानभूतान् प्राणान् घ्नता पुरुषेण सर्व हतं; तान् रक्षता सर्व रक्षितमेव' इति। तदात्मपरित्यागेन यदाश्रितानां परिरक्षण तन्ननीतिविदां सम्मत"। चित्रग्रीव उवाच—'सखे, नीतिस्तावदीदृश्येव। किन्त्वहमस्मदाश्रितानां दुःखं सोढुं सर्वथा न समर्थः। तेनेद ब्रवीमि—आश्रिता नवश्यं पालयेत्। तदर्थे प्राणधननाशोऽपि नचिन्त्यः। अपरश्चासाधारणो हेतुः। एकजातीना मेकगुणाना वर्तन विनापि ममान्तिकमत्यजतां एषामसंरक्षणे मत्प्रभुत्वस्य किवा फलं। तत् मत्प्राणनाशेनाप्येतान् मदाश्रितान् संजीवय' इति। एतदाकर्ण्य

हिरण्यकः प्रहृष्टमना पुलकितस्सन्नब्रीत्—'साधु मित्र, साधु । अनेनाश्रित वात्सल्येन त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्व त्वयि युज्यते'। एव मुक्त्वा तेन सर्वेषा बन्धनानिछिन्नानि । ततो हिरण्यकः सर्वान् सादरं सपूज्याह—'सखे चित्रग्रीव, सर्वथात्रजालवंधनविधौ दोषमाशक्यात्मन्यवज्ञानकर्तव्या । यतः समुद्रेऽगाधसलिलवासिनोऽपि मत्स्या हन्यन्ते, अतिबलिनो गजा अतिभयानकास्सर्पाश्च बध्यन्ते, अतिमेधावी पण्डितोऽपि दरिद्राति; तस्माद्विधिरेव बलवानिति मदभिप्रायः'। इति प्रबोध्यातिथ्यं कृत्वालिग्य च तेन सप्रेषित. चित्रग्रीवो यथेष्ट देशान् सपरिवारो ययौ । हिरण्यकोऽपि स्वविवरं प्रविष्ट. । अथ लघुपतनक नामा काकः सर्ववृत्तान्त दर्शी-साश्चर्यमिदमाह—'अहो हिरण्यक, श्लाघ्योऽसि । अतोऽहमपि त्वयासह मैत्रीमिच्छामि । अतोमा मैत्र्येणानुग्रहीतुमर्हसि'। एतत् श्रुत्वा हिरण्यकोऽपि विवराभ्यन्तरादाह—'क स्त्व'। सब्रूते—'लघुपतनक नामा वायसोऽहं'। हिरण्यको विहस्याह—'का त्वयासह मैत्री । लोकेसमयोर्योगोयुज्यते; आवांतु विषमौयतोऽहमन्नं भवान् भोक्ता । तत्

भक्ष्यभक्षकयो प्रीतिः विपत्तेरेव कारणं ।
सृगालात् पाशबद्धोसौमृगः काकेन रक्षितः' ॥

वायसोऽब्रवीत्—‘कथमेतत्’। हिरण्यकः कथयति—

॥ कथा २ ॥

—*—

अस्ति मगधदेशे चंपकवती नामारण्यानी। तस्या चिरान्महता स्नेहेन मृगकाकौ निवसतः। स च मृगः स्वेच्छया भ्राम्यन् हृष्टपुष्टांगः केन चित् सृगालेनावलोकित.। त दृष्ट्वा सृगालोऽचिन्तयत्—‘आः, कथमेतन्मांस सुललितं भक्षयामि। भवतु। विश्वासन्तावदुत्पादयामि’। इत्यालोच्योपसृत्याब्रवीत्—मित्र, कुशलते’। मृगेणोक्तं—‘क स्त्व’। सब्रूते—‘क्षुद्रबुद्धिनामा जंबुकोऽह। अत्रारण्येबंधुहीनो मृतवन्निवसामि। इदानी त्वां मित्रमासाद्य पुनस्सबंधुर्जीवलोकं प्रविष्टोऽस्मि। अधुनातवानुचरेण मया सर्वथा भवितव्यं’। मृगेणोक्त—‘एवमस्तु’। ततः पश्चादस्तं गते सवितरि भगवति मरीचिमालिनि, तौ मृगस्य वासभूमि गतौ। तत्र चंपकवृक्ष शाखायां सुबुद्धि नामा काको मृगस्य चिरमित्रं निवसाति। तौ दृष्ट्वा काकोऽवदत्—‘सखे चित्राङ्ग, कोऽयं द्वितीयः’। मृगोब्रूते—‘जंबुकोयं। अस्मत्सख्यमिच्छन्नागतः’। काकोब्रूते—‘मित्र, अकस्मादागन्तुनासह मैत्री नयुक्ता। तथाचोक्तं—

अज्ञात कुलशीलस्य वासोदेयोनकस्य चित् ।
मार्जारस्यहिदोषेण हतो गृध्रोजरद्गव.' ॥

तावाहतुः—'कथमेतत्' । काकः कथयति ।

॥ कथा ३ ॥

—*—

अस्ति भागीरथी तीरे गृध्रकूटनाम्नि पर्वते महान् पर्कटी वृक्षः । तस्य कोटरेदैवदुर्विपाकात् गलितनखनयनो जरद्गव नामा गृध्रः प्रतिवसाति । अथ कृपया तज्जीवनाय तद्वृक्षवासिनः पाक्षिणः स्वाहारात् किंचित् किंचिदुद्धृत्य ददति । तेनासौ जीवति । अथ कदाचिद्दीर्घकर्ण नामा मार्जारः पक्षिशावकान् भक्षयितु तत्रागतः । ततस्तमायान्तं दृष्ट्वा पक्षिशावकैर्भयार्तैः कोलाहलः कृत. । तत् श्रुत्वा जरद्गवेनोक्तं—'कोयमायाति' । दीर्घकर्णोगृध्रमवलोक्य सभयं मनस्य चिन्तयत्—'हा हतोऽस्मि। अधुनाऽस्य सन्निधाने पलायितुमक्षमः । आभयागमन बिभीयात्; आगतेतु भये यथो चितं कुर्यात्। तद्यत् भवितव्यं तद्भवतु तावत्। विश्वासमुत्पाद्यास्य समीपमुपगच्छामि' । इत्यालोच्योपसृत्याब्रवीत्—'आर्य, त्वामभि-

वादये'। गृध्रोऽवदत्—'क स्त्व'। सोऽवदत्—'मार्जारोऽहं'। गृध्रो ब्रूते—'दूरमपसर । नोचेद्धन्तव्योऽसिमया'। मार्जारोऽवदत्—'श्रूयतान्तावदस्मद्वचनं । ततोयद्यहं वध्यस्तदाहन्तव्य.'। गृध्रोऽवदत—'किंवदसि'। मार्जार उवाच—'लोके जातिमात्रेणैव न कश्चिद्धन्यते पूज्यतेवा । अपि तु व्यवहार परिज्ञानानन्तरमेव वध्यः पूज्योवा भवति'। गृध्रो ब्रूते—'ब्रूहि । किमर्थमागतोऽसि । सोऽवदत—'अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्नायी ब्रह्मचारी चान्द्रायणव्रतमाचरं स्तिष्ठामि । यूयं धर्मज्ञानरता विश्वासभूमय इति पक्षिणः सर्वे सर्वदाममाग्रे प्रस्तुवन्ति । अतो भवद्भ्यो विद्यावयो वृद्धभ्यो धर्मं श्रोतुमिहागतः । भवन्त श्चैतादृशा धर्मज्ञा यन्मामातिथि हन्तुमुद्यता, गृहस्थधर्मश्चैष'। गृहागतोऽतिथिररिरपि पूज्य एव, द्रुमः स्वच्छाया छेत्तुरुपसंहरते कि । यदिवाधनं नास्ति तदाप्रीतिवचसाप्यातिथिः पूज्य एव। योऽतिथिर्यस्य गृहात् भग्नाशोनि वर्तते स तस्य सुकृतमादाय निजदुष्कृत प्रयच्छति' इति । गृध्रोऽवदत्—'मार्जारोहि मांसरुचिः । पक्षिशावकाश्चात्र निवसन्ति । तेनाहमेवं ब्रवीमि'। तत् श्रुत्वा मार्जारो भूमि स्पृष्ट्वा कर्णौ स्पृशति । ब्रूते च—'मया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा वीतरागेणेददुष्करं व्रतं चान्द्रायणमध्य वसित। परस्परं विवदमानानामपि धर्मशास्त्रणां

'अहिंसा परमोधर्मः' इत्यत्रैकमत्य। अहिंसारताक्षमावन्तश्च जनाः स्वर्गं लभन्ते। मृतमेनं धर्म एवानुव्रजति। अन्यत् सर्वन्तु शरीरेणसह नश्यति। तत् स्वेच्छया वनेषूत्पन्नेन शाकादिना पूरणीयस्यास्य दग्धोदरस्य कृते कोमहत् पातक कुर्वीत'। एवं विश्वास्य स मार्जार स्तरुकोटरेस्थित.। ततोदिवसेषु गच्छत्सुपक्षिशावकानाक्रम्यकोटरमानीय प्रत्यह खादति। येषामपत्यानि खादितानितैः शोकार्तैर्विलपद्भिरितस्ततोजिज्ञासासमारब्धा। तत्परिज्ञाय मार्जारः कोटरान्निस्सृत्य बहिः पलायितः। पश्चात् पक्षिभिरितस्ततो निरूपयद्भिस्तत्र तरुकोटरे शावकास्थीनि प्राप्तानि। अनन्तरं त ऊचु.—'अनेनैव जरद्गवेनास्माक शावकाः खादिताः'। इति सर्वैः पक्षिभिर्निश्चित्य गृध्रो व्यापादितः। अतोह ब्रवीमि—'अज्ञातकुलशीलस्य' इत्यादि'।

इत्याकर्ण्य स जबुकः सकोपमाह—'मृगस्य प्रथमदर्शनादिने भवानप्यज्ञात कुलशील एव। तत्कथ भवता सहैतस्य स्नेहानुवृत्तिरुत्तरोत्तरं वर्धते। अथवा विद्वज्जनराहित्येऽल्पमतेरपि श्लाघ्यतैव; एरण्डोऽपि पादपाभावे द्रुमो भवतिहि। किंच। असौ निजोवापरोवेति गणनात्वादृशस्य लघुचेतसो जायते। मादृश उदारचरितस्य

तु सर्वत्र समबुद्धिरेव । तत् यथाय मृगोममवधुस्तथा भवानपि’। मृगोऽब्रवीत्—‘किमनेनोत्तरोत्तरेण। सर्वै रेकत्न विस्त्रभालापैस्सुखिभिस्स्थीयता, यतो व्यवहारमन्तरानकोऽपिकस्य चिद्रिपुर्मित्रवा जायते’। काकेनोक्त—‘एवमस्तु’। अथ प्रातस्सर्वे यथाभिमतदेशगता·। एकदानिभृत सृगालोब्रूते—‘सखेऽस्मिन्वनैकदेशे सस्यपूर्णक्षेत्नमस्ति । तदहं त्वा नीत्वा दर्शयामि’। तथाकृतेसति, मृग प्रत्यह तत्र गत्वा सस्य खादति । अथ क्षेत्रपातिना तद्दृष्ट्वा पाशो योजितः। अनन्तर पुनरागतो मृग. पाशैर्बद्धोऽचिन्तयत्—‘कोमामितः कालपाशादिवव्याधपाशात्त्रातु मित्नादन्यस्समर्थ’। तत्रान्तरे जंबुकस्तत्नागत्योपस्थितोऽचिन्तयत्—‘फलिता तावदस्माक कपट प्रबंधेन मनोरथसिद्धिः । एतस्योत्कृत्यमानस्य मांसासृग्लिप्तान्य स्थीनि मयावश्य प्राप्तव्यानि । तानिबाहुल्येन भोजनानि भविष्यन्ति’। मृगस्त दृष्ट्वोल्लसितो ब्रूते—‘सखे, ऋणेषुयश्शुद्धस्स एव शुद्धः, क्षीणेष्वैश्वर्येषु या भार्या सैव भार्या, व्यसनेषु ये बाधवास्तएव बांधवा., य आपत्सुमित्नं स एव मित्रं। तस्माच्छिन्धितावन्ममबधन । सत्वरत्रायस्वमा’। जबुको मुहुर्मुहु पाशं विलोक्याचिन्तयत्—‘दृढस्तावदयवधः’। ब्रूते च—‘सखे, स्नायुनिर्मिता एते पाशाः। तदद्यभट्टारकवारे कथमेतान्

दन्तैः स्पृशामि। मित्र, यदि चित्तेनान्यथा मन्यसे, तत् प्रभाते यत्त्वयावक्तव्य तत् कर्तव्य'। इत्युक्त्वा तत्समीप आत्मान आच्छाद्यस्थित.। अनन्तर स काक प्रदोषकाले मृगमनागतमवलोक्य ततस्ततोऽन्विष्य तथाविध दृष्ट्वोवाच—'सखे, किमेतत्'। मृगेणोक्त—'अवधीरित सुहृद्वाक्यस्य फलमेतत्; सुहृद्वाक्यमशृण्वत आपत् सन्निदध्याद्धि'। काको ब्रूते—'सवञ्चकः क्कास्ते'। मृगेणोक्त—'मन्मासार्थी तिष्ठत्यत्रैवात्मानमपिधाय'। काको ब्रूते—'उक्तमेव मयापूर्व। नृशस एकान्तेन न विश्वसनीयः; गतायु सुहृद्वाक्य न शृणोति, य. परोक्षे कार्यहानि विधाय प्रत्यक्षे प्रिय वदति न स मित्र, सपयोमुखविष कुम्भेन तुल्यः' इति। ततः काको दीर्घ निश्वस्य प्रलपति—'अरे वञ्चक, कि त्वया पापकर्मणाकृत। कि वाऽनेनापराद्ध। भगवति वसुन्धरे, अनागसिशुद्धमतावुपकारिणि च मित्रेय· पाप समाचरति तमसत्यसधजन कथ वहासि। अथवेय दुर्जनाना स्थिति —मशका इव पूर्व पादयोः पतन्ति, अनन्तर पृष्ठ खादन्ति; कर्णे किमपि वदन्ति; अथ च्छिद्र प्रविशन्ति'। अथ प्रभाते क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तः त प्रदेशमागच्छन् काकेनावलोकित.। तमालोक्य काकेनोक्त—'सखे मृग, त्वमात्मानं मृतवत् सदर्श्य वातेनोदर पूरयित्वापादांस्तब्धीकृत्य-

तिष्ठ। यदाहं शब्दं करोमि, तदा त्वमुत्थाय सत्वर पलायिष्यसे'। मृग-स्तथैव काकवचने स्थित·। तत. क्षेत्रपतिना हर्षोत्फुल्ललोचनेन तथाविधो मृग आलोकित·। 'आ, सत्वर मृतोऽसि' इत्युक्त्वा मृग बंधनान्मोचयित्वा पाशान् ग्रहीतु सयत्नो बभूव। तत काक-शब्द श्रुत्वा मृगस्सत्वर मुत्थाय पलायित.। तमुद्दिश्य तेन क्षेत्र-पतिनाक्षिप्तेन लगुडेन सृगालोहत:। अतोऽह ब्रवीमि—'भक्ष्य भक्षकयो प्रीति.' इत्यादि॥—काक: पुनराह—'त्वयि भक्षि-तेनममाहार पुष्कल स्यात्। त्वयि जीवति तु चित्रग्रीव इवा पदि जीवेय। तिर्यञ्चोऽपि सन्तो विश्वसनीया एव। ते साधुत्वा-त्प्रकोपिता अपि न विक्रिया यान्ति'। हिरण्यको ब्रूते—'चपल-स्त्व। चपलेन सह सर्वथा स्नेहो न कर्तव्य। किंच। शत्रुपक्षो भवानस्माक। कदाचिदपि शत्रुर्नसधेय। विद्यावानपि दुर्जन मणिमण्डितस्सर्प इव भयकर एव। यश्शत्रुषु विरक्तासु भार्यासु च विश्वसिति तस्य जीवित तदन्तमेव'। लघुपतनकोब्रूते—'श्रुत मया सर्वं। शौर्यं, शौच, सुखदु खसाधारणत्व, दाक्षिण्य, त्याग:, अनुराग:, सत्यसन्धत्व चेति सप्तविधा: सुहृद्गुणा। एतै रुपेतो भवदन्य: कस्सुहृन्मया प्राप्तव्य:। अत एतावान्मम स· कल्प·। त्वया सह सौहृद्यमवश्य करणीयं, नोचेदनाहारेणात्मान

व्यापादयिष्यामि'। इत्यादि तद्वचनमाकर्ण्य हिरण्यको बहिर्निस्सृत्याह—'आप्यायितोऽहं भवतामनेन वचनामृतेन। किंच। भवद्वचन क्रमेण रहस्यभेदः, याञ्चा, निष्ठुरत्व, चपलचित्तता, क्रोधः, असत्यसधत्व, द्यूतमित्येतेषु सप्तसुमित्रदूषणेषु गुणेषु त्वय्येकोऽपि गुणोनलक्ष्यते। तव कथा योगेन पटुत्व सत्यवादित्व च बुध्येते। भवति दृष्टमात्र एव स्थिरचित्तत्वादिगुणाश्चावगम्यन्ते। तत् भवतुभवतोऽभिमत मेव'। इत्युक्त्वा हिरण्यको मैत्र्य विधाय भोजनविशेषैर्वायस सन्तोष्य विवर प्रविष्टः। वायसोऽपि स्वस्थानं गतः। ततः प्रभृतितयोरन्योन्याहार प्रदानेन कुशलप्रश्नैर्विस्त्रभालापैश्च कालोऽतिवर्तते। एकदा लघुपतनको हिरण्यकमाह—'सखे, कष्टतरलभ्याहारमिद स्थान परित्यज्य स्थानान्तर गन्तुमिच्छामि'। हिरण्यको ब्रूते—'मित्र, क्वगन्तव्य। स्थानान्तर समीक्ष्यैवकिल पूर्व स्थान त्यजेत्'। वायसोब्रूते—'अस्ति सु निरूपितस्थान'। हिरण्यकोऽवदत्—'किं तत्'। वायसोवक्ति—'अस्ति दण्डकारण्ये कर्पूर गौराभिधान सरः। तत्र चिरकालोपार्जितः प्रिय सुहृन्मे मथराभिधानः कच्छपो धार्मिकः प्रतिवसति। स च भोजनविशेषैर्मांसवर्धयिष्यति'। हिरण्यकोप्याह—"तत्किमत्रावस्थायमयाकर्तव्य। उक्तंहिः—'यत्र ऋणदाता, वैद्यः, श्रोत्रियः,

सजलानदीाच न सन्ति, यत्र वृत्तिर्नघठते, यत्र मित्राणि बाधवाश्च न सन्ति; यत्र च विद्यार्जनोपायो नास्ति, तं देश दूरतः परिवर्जयेत् ' इति । ततो मामपि तत्रनय" । अथ वायसस्तत्र तेन मित्रेणसह विचित्रालापै स्सुखेन तस्य सरसस्समीप ययौ । ततो मथरोदूरादवलोक्य लघुपतनकस्य यथोचितमातिथ्य विधाय 'सर्वस्याभ्यागतो गुरु' इत्युक्तरीत्या मूषिकस्याप्यातिथि सत्कारं चकार । वायसोऽवदत्—'सखे मथर, सविशेषपूजामस्मै विधेहि, यतोऽय पुण्यकर्मणा धुरीणः कारुण्यरत्नाकरो हिरण्यकनामामूषिकराजः । एतस्य गुणस्तुति जिह्वासहस्रद्वयेनापि सर्पराजो न कदाचित् कथयितु समर्थस्स्यात्' । इत्युक्त्वा चित्रग्रीवोपाख्यान वर्णितवान् । मथरस्सादर हिरण्यक सपूज्याह—'भद्र, आत्मनो निर्जनवनागमनकारण माख्यातु मर्हसि' । हिरण्यकोऽवदत्—'कथयामि । श्रूयता' ।

॥ कथा ४ ॥

—:*:—

अस्ति चपकाभिधानाया नगर्या परिव्राजकावसथः । तत्र चूडाकर्णोनाम परिव्राट् प्रतिवसति । स च भोजनावशिष्ट भिक्षान्न

सहित भिक्षापात्र नागदन्तकेऽवस्थाप्यस्वपिति । अहञ्च तदन्न मुत्प्लुत्य प्रत्यह भक्षयामि । अनन्तर तस्य प्रियसुहृत् वीणाकर्णो नाम परिव्राजकस्समायात । तेनसह कथाप्रसङ्गावस्थितो मम त्रासार्थ जर्जरवशखण्डेन चूडाकर्णो भूमिमताडयत् । वीणाकर्ण उवाच—'सखे, किमिति ममकथा विरक्तोऽन्यासक्तो भवान् । चूडाकर्णेनोक्त—'मित्र, नाह विरक्त । किंतु पश्याय मूषिको ममापकारी सदापात्रस्थ भिक्षान्न मुत्प्लुत्य भक्षयति' । वीणाकर्णो नागदन्तक विलोक्याह—'कथ मूषिक. स्वल्पबलोप्येतावद्दूर-मुत्पतति । तदत्र केनाऽपिकारणेन भवितव्य । तथाचोक्त .—

अकस्माद्युवतीवृद्ध केशेष्वा कृष्यचुबति ।
पतिनिर्दयमालिग्य हेतुरत्रभविष्यति' ॥

चूडाकर्णः पृच्छति—'कथमेतत्' । वीणाकर्ण· कथयति ।

॥ कथा ९ ॥

—*·—

अस्ति गौडीये कौशांबीनाम नगरी । तस्या चन्दनदासोनाम वणिङ्महाधनो निवसति । तेन पश्चिमेवयसि वर्नमानेन कामाधि-

ष्ठित चेतसाधनदर्पाल्लीलावतीनाम वणिक्पुत्री परिणीता । साच-मकरकेतो विजयवैजयन्तीव यौवनवती बभूव । स च वृद्धपति-स्तस्यास्सन्तोपायनाभवत् । तथाऽपि स तस्यामतीवानुरागवान् । अथ सालीलावती यौवनदर्पादतिक्रान्त कुलमर्यादा कस्मिंश्चिदपि वणिक्पुत्रेऽनुरागवती बभूव । एकदासालीलावती रत्नावलीकिरण कर्बुरे पर्यंके तेन वणिक्पुत्रेणसह विस्त्रभालापै स्सुखासीना तमलक्षितोपस्थित पतिमवलोक्य सहसोत्थायकेशेष्वा कृष्यगाढ-मालिग्य चुबितवती । तेनावसरेण जारश्चपलायित. । अतोऽह ब्रवीमि—'अकस्माद्युवतीवृद्ध' इत्यादि ॥

मूषिकबलोपस्तभेन केनाऽपिकारणोनात्र भवितव्य । क्षण वि-चिन्त्यपरिव्राजकेनोक्त—'कारणचात्रधनबाहुल्यमेव भविष्यति' । ततः खनित्रमादाय तेन विवरं खनित्वा चिरसचित मम धनं गृ-हीत । ततः प्रभृति निजशक्तिहीन. स्वाहारमप्युत्पादायितुमक्षमः सत्रास मन्दम्मन्दमुपसर्प श्चूडाकर्णेनावलोकित. । ततस्तेनोक्तं—'लोके जनोऽर्थेनैव बलवान् भवति । अर्थशून्यस्य क्रियास्सर्वा-नष्टा भवन्ति । यस्यार्थस्स एव पुमान्, स एव पण्डितः । यस्यनार्थ स्तस्य न मित्राणि बाधवा वा । अर्थवियुक्तः पुरुष अन्य एव

भवति । पश्यैन स्वजाति समतागत पाप मूषिक' इति । एतत् सर्वमाकर्ण्य मयालोचितं—'ममात्रावस्थानमयुक्तमिदानी । यच्चान्यस्मा एतद्वृत्तान्तकथन तदपिलाघवहेतुत्वादनुचित । मनस्वी कुसुमस्तबक इव सर्वेषा मूर्ध्निवातिष्ठेद्वनेवाऽवशीर्येत । यच्चात्रैवयाञ्चयाजीवन तदप्यतीव गार्हित । विभवपरिभ्रष्ट दृष्ट्वानकेऽप्युपचरन्ति । किञ्च । दारिद्र्यह्रीहेतु', ह्रीमान्निस्सत्वो भवति, सत्वरहित: परिभूयते, परिभवाच्छोकोजायते; शुचाबुद्धिर्विनश्यति, बुद्धिनाशात्क्षयमेति, तस्मान्निर्धन' सर्वापदामास्पद भवति । तत् किमह परपिण्डेनात्मान पोषयामि । कष्ट भो., तदपि द्वितीय मृत्युद्वार । किंचित् ज्ञत्व, वेश्या सङ्गमः, परान्नभोजन मित्येतानि त्रीणि पुसां परिहासास्पदहि' । इत्यालोच्यापिलोभात्पुनरप्यर्थं ग्रहीतु ग्रहमकरव । ततोह मन्दम्मन्दमुपसर्प स्तेन वीणाकर्णेन जर्जरवशखण्डेन ताडितश्चाचिन्तय—'धनलुब्धस्य सर्वदा आपद एव स्युः ; सतुष्टस्य तु सर्वाः सपत्तयस्स्यु' । तदत्रावस्थोचित कार्य परिच्छेदः श्रेयान् । आपत्स्वापन्नासु परिच्छेद एव पाण्डित्य । ये परिच्छेद न कुर्वते तेषा शश्वद्विपदो भवेयुः । बन्धुजनमध्ये धनहीनजीवनात् वल्कल परिधायफलजलानि भुक्त्वा द्रुमाधस्तृणेषु शायित्वा व्याघ्रादि सेविते वने वासोवर' । इत्योलाच्य निर्जनवनमागतः । ततोऽस्मत्

पुण्योदयादनेन मित्रेणाहं स्नेहानुवृत्यानुगृहीतः। अधुनाच पुण्यपरं परया भवदाश्रयस्स्वर्ग एव मया प्राप्तः । मथर उवाच—'युष्मा भिरातिसंचयः कृतः । तस्यायंदोषः । शृणु । निजसौख्य निरुध्यार्जित धनं योरक्षति सपरार्थ भारवाहीगर्दभ इव क्लिश्यति। किञ्च । बन्धुमित्रैस्सहोपभोगरहितेनाधोभूमौ खात्वा निक्षिप्तेन धनेन जनायदिधनिनस्स्युस्तेनैव धनेन कथं वयमेव धनिनो न भवेम । उक्तच—

कर्तव्य स्सचयो नित्यं कर्तव्यो नाति संचयः ।
पश्य संचयशीलोऽसौ धनुषा जबुकोहतः' ॥

तावाहतु·—'कथमेतत्' । मंथरः कथयति ।—

॥ कथा ६ ॥

—*—

आसीत् कल्याणकटकवास्तव्यो भैरवो नाम व्याधः। सचैकदा मृगमन्विष्यमाणोविंध्याटवी गतवान्। ततस्तेन व्यापादितं मृगमादायगच्छता घोराकृतिस्सूकरोदृष्टः । तेन व्याधेन मृगं भूमौ निधायसूकरश्शरेणाहतः । सूकरेणाऽपि घनघोरगर्जनं कृत्वा स

व्याधो मुष्कदेशेहतस्सञ्छिन्नद्रुम इव भूमौ निपपात। अथ तयोः पादास्फालनेन समीप गतस्सर्पोऽपि मृत। अथानन्तरं दीर्घरावो नाम जम्बुकः परिभ्रमन्नाहारार्थी तान्मृतान्मृगव्याध सर्पसूकरानपश्यत्। अचिन्तयच्च—'अहो, अद्यमहद्भोज्य मे समुपस्थित। अथवा देहिनो दुःखानीव सुखान्यपि दैववशादकस्मादेवायान्तीति मन्ये। तद्भवतु। नरमासेनैक मास, मृगसूकरयोर्मासेन द्वौ मासौ, अहिनैक दिनञ्चनयेय। एवमेषा मासैर्मासत्रयमहएकच मे सुखेनगमिष्यति। इदानी तु धनुर्गुणो भक्षयितव्य.' इति निश्चिचाय। ततः 'प्रथमबुभुक्षायामिद निस्स्वादुकोदण्डलग्न स्नायुबन्धन खादामि' इत्युक्त्वा तथाकृतेसति, छिन्ने स्नायुबन्धने, उत्पतितेन धनुषाहृदिनिर्भिन्नस्सदीर्घरावः पञ्चत्व गतः। अतोऽह ब्रवीमि—'कर्तव्यस्सचयोनित्यं' इत्यादि।

"तथाचादातुरनुपभोक्तुश्चधन इतरे अनुभविष्यन्ति। तस्मात्त्वमननुभूयधनमितरार्थमरक्षः। यातुकाम। किमिदानीमतिक्रान्तोपवर्णनेन। पण्डिता गत नानुशोचन्ति। अप्राप्यंच नाभिवाञ्छन्ति। तत्सखे, सर्वदात्वयासोत्साहेन भवितव्य। शास्त्राध्ययन मात्रेण लोके जनोनविद्वान् भवति। किन्तु यश्शास्त्रमधीत्य क्रियावाश्च

भवति स एव विद्वान् । नामग्रहणमात्रेण चिन्तितमात्रेणवा औषधं प्राणिनमरोगं करिष्यति कि । किञ्च । हस्तगतः प्रदीपोऽधस्य यथा प्रकाशाय नाल भवति, तथा ध्यवसाय शून्यस्य ज्ञानं गुणाय न भवति । तदत्र सखे, दशा विशेषे शान्ति. करणीया । एतदप्यति कष्ट त्वया नमन्तव्य । इतरच्च । 'नखा, दन्ता', केशा,, पयोधरा, मन्त्रिण', कुलवध्वो, राजानश्च निजस्थानात् भ्रष्टाश्चेन्न शोभन्ते । इति विज्ञायमतिमान् स्वस्यस्थान न परित्यजेत्' । इत्येतत् कापुरुषवचन । सन्तोगजा इव सिह्मा इव च स्वस्थानमुत्सृज्य गच्छन्ति जीवन्तिच । दुर्जनास्तु काका इव, जीवनं घटेतवानवा, तत्रैव निधनं यान्ति । तस्मान्मनस्विनः कोवा स्वदेशः कोवा विदेश. । य देश गच्छन्ति तत्रैव स्वबुद्धिबलाभ्यामार्जित्य जीवन्ति । इतरच्च । सुखदु.खे सपदापदौ च न नियते, अपितु चक्रवद्भ्रमतः । कृतज्ञं, दृढचित्त, मदीर्घसूत्र, मुत्साहवन्तंच जन लक्ष्मीर्निवासार्थ स्वयमेवायाति । वीरो विद्वांश्चार्थैर्विनाऽपि सर्वत्र बहुमान यातः, कृपणस्त्वर्थवानपि परिभवमेव गच्छति । अपिश्वाभूषणाद्यलकृतोऽपि स्वभावोत्पन्नां सैह्मी द्युति लभते । परंच । धनानि, यौवनानि, योषितश्चा भ्रच्छायेव नदीर्घकालोप भोग्यानि । प्राणभृतां मृत्योरिव धनिनां चोरात्स्वजनाच्च सर्वदा-

भयमस्त्येव । तत् भ्रात., आशाया येदासास्ते सर्वेषा लोकाना दासाः; येषान्त्वाशादासी तेषा सर्वेऽपि लोकादासाः । किंबहुना । ममपक्षपातेन मयैवसहात्रकालोनीयता" । इति श्रुत्वा लघुपतनको ब्रूते—'धन्योसिमथर । सर्वश्लाघ्य गुणोऽसि । सतांप्रणय आमरण न नश्यति। कोपस्तु तत्क्षणमेव नश्यति। यथा पंकनिमग्नाना गजानां गजा एव उद्धरणक्षमाः, एव सन्त एव सतामापदुद्धरणधुर धराः'। तत एवन्ते स्वेच्छाहार विहारं कुर्वाणा स्सन्तुष्टास्सुख निवसन्ति । अथ कदाचिच्चित्रांगनामा मृगः केनापि त्रासित स्तत्रागत्यमिलितः। तत· पश्चादायान्तं मृगमवलोक्य भयं सचिन्त्य मथरो जल प्रविष्ट. ।

मूषिकश्च विवर गतः। काकोप्युड्डीय वृक्षमारूढः। ततो लघुपतनकेन सुदूरं निरूप्य भयहेतुर्नकोप्यायातीत्यालोचित । पश्चात्तद्वचनादागत्यपुनस्सर्वे मिलित्वा तत्रैवोपविष्टाः । मंथरेणोक्तं —'भद्र मृग, स्वागतं। स्वेच्छयोदकाद्याहारोऽनुभूयतां। अत्रावस्थानेन वनमिदं सनाथी क्रियतां'। चित्रांगो ब्रूते—'लुब्धकत्रासितोऽहं भवतां शरणमागत. । भवद्भिस्सह सख्यमिच्छामि'। हिरण्यकोऽवदत्—'मित्रत्व तावदस्माभिस्सह भवताऽयत्नेन

मिलित । तदत्रभवतास्वगृहानिर्विशेषं स्थीयतां’ । तच्छ्रूत्वा मृगस्सानन्दो भूत्वा स्वेच्छाहारं कृत्वा पानीय पीत्वा जलासन्नतरुच्छायायामुपविष्ट. । अथ मथरेणोक्त—‘सखे मृग, एतस्मिन्निर्जने वने केनत्रासितोऽसि । कदाचित् कि व्याधास्सञ्चरन्ति’ । मृगेणोक्त—अस्ति कलिंगविपये रुक्माङ्गदोनाम नरपतिः । सच दिग्विजय व्यापारक्रमेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावासित कटको वर्तते । प्रातश्च तेनात्रागत्य कर्पूरसरस्समीपे भवितव्यमिति व्याधानां मुखात् किवदन्ती श्रूयते । तदत्राऽपि प्रातरवस्थानं भय हेतुकमित्यालोच्य यथा वसरकार्य मारभ्यतां’ । तच्छ्रुत्वा कूर्म स्सभयमाह—‘जलाशयान्तर गच्छामि’ । काकमृगावुक्तवन्तौ—‘एवमस्तु’ । ततो हिरण्यको विहस्याह—‘जलाशयान्तरे प्राप्ते, मन्थरस्यकुशलं । स्थले गच्छतः क. प्रतीकारः । सखे लघुपतनक, अनेनोपदेशेन तथा भवितव्य ।

स्वयं वीक्ष्ययथावध्वापीडितं कुचकुट्मल ।
वणिक् पुत्रोऽभवद्दुःखी त्वं तथैवभाविष्यासि’ ॥

तऊचुः—‘कथमेतत्’ । हिरण्यकः कथयति ।—

॥ कथा ७ ॥

—*—

अस्ति कान्यकुब्जविषये वीरसेनोनामराजा। तेन वीरपुरनाम्नि नगरे तुङ्गबलोनाम राजपुत्रो भोगपति कृतः। सचमहाधनस्तरुण एकदा स्वनगरे भ्राम्यन्नाति प्रौढयौवना लावण्यवतीनाम वणिक्-पुत्रवधूमालोकयामास। ततस्स्वहर्म्यं गत्वा स्मराकुलमति स्तस्याः कृते दूती प्रेषितवान्। सापि लावण्यवती तदवलोकनक्षणात्प्रभृति स्मरशरप्रहार जर्जरितहृदया तदेक चित्ताऽभवत्। अथ दूतीवचन श्रुत्वा लावण्यवत्युवाच—'अह पतिव्रता। कथमेतस्मिन्नधर्मे पति लंघने प्रवर्ते। ततो यद्यदादिशति मे प्राणेश्वर स्तदेवाहमविचा-रित करोमि'। दूत्योक्त—'अपि सत्यमेतत्'। लावण्यवत्युवाच —'ध्रुव सत्यमेतत्'। ततो दूतिकयागत्वा तत्तत्सर्व तुङ्गबलस्याग्रे निवेदित। तच्छ्रुत्वा तुङ्गबलोऽब्रवीत्—'स्वामिनानीयसमर्पयि-तव्येति कथमेतच्छक्य'। कुट्टिन्याह—'उपाय· क्रियता। तथाचोक्त।—

उपायेनहियच्छक्य नतच्छक्यं पराक्रमैः।
सृगालेन हतोहस्ती गच्छता पङ्कवर्त्मना'॥

राजपुत्रः पृच्छति—'कथमेतत्'। सा कथयति।—

॥ कथा ८ ॥

अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलकोनाम हस्ती । तमवलोक्य सर्वे सृगालाश्चिन्तयन्तिस्म—'यद्ययं केनाप्युपायेन म्रियते, तदास्माक मेतद्देहेन मासचतुष्टयस्य भोजनं भविष्यति'। तत्रैकेन वृद्ध सृगालेन प्रतिज्ञात—'मया बुद्धिप्रभावादस्य मरण साधयितव्यं'। अनन्तर सवञ्चक· कर्पूरतिलकसमीप गत्वा साष्टाङ्गपातंप्रणम्योवाच—'देव, दृष्टिप्रसाद कुरु'। हस्तीब्रूते—'कस्त्व। कुतस्समायातः'। सोऽवदत्—'जम्बुकोऽह। सर्वैर्वनवासिभिः पशुभिर्मिलित्वा भवत्सकाशं प्रस्थापितः। यद्विनाराज्ञाऽवस्थातुं नयुक्त तदत्राटवी राज्ये भिषेक्तु भवान् सर्वस्वामिगुणोपेतो निरूपित.। तद्यथा लग्नवेला नचलति तथा कृत्वा सत्वरमागम्यतां देवेन'। इत्युक्त्वोत्थाय चलितः। ततोऽसौराज्यलोभाकृष्टः कर्पूरतिलकस्सृगालवर्त्मना धावन्महापके निपातितः। ततस्तेन हस्तिनोक्त—'सखे सृगाल, किमधुनाविधेय। पंके निपतितोह म्रिये। परावृत्य पश्य'। सृगालेन विहस्योक्त—'देव मम पुच्छकावलबन कृत्वोत्तिष्ठ। यन्मद्विधस्य वचासि त्वया प्रत्ययः कृतस्तदनुभूयता मशरणं दुःखं'। ततो महापके निमग्नो हस्ती सृगालैर्भक्षितः। अतोऽहं ब्रवीमि—'उपायेनहियच्छक्य' इत्यादि।

ततः कुट्टिन्युपदेशेन त चारुदत्तनामानं वणिक् पुत्र स राजपुत्रस्सेवकचकार। ततोऽसौ तेन सर्वविश्वास कार्येषु नियोजितः। एकदा तेन राजपुत्रेण स्नातानुलिप्तेन कनकरत्नालकार धारिणा प्रोक्त— 'अद्यारभ्यमासमेकं गौरीव्रत कर्त्तव्यं। तदत्र प्रतिरात्रमेकांकुलीना युवतीमानीय समर्पय। सामयायथोचितेन विधिना पूजयितव्या'। ततस्सचारुदत्तस्तथाविधांनवयुवतीमानीय समर्पयति। पश्चात् प्रच्छन्नस्सन् किमयं करोतीति निरूपयति। सच तुङ्गबलस्तायुवतीमस्पृशन्नेव दूराद्वस्त्रालङ्कारगन्धचन्दनैस्सपूज्य रक्षकं दत्वा प्रस्थापयतिं। अथ वणिक्पुत्रेण तद्दृष्ट्वोपजात विश्वासेन लोभाकृष्टमनसास्ववधूर्लावण्यवती समानीय समर्पिता। सच तुङ्गबलस्ता हृदयप्रियां लावण्यवती विज्ञाय ससभ्रममुत्थाय निर्भरमालिग्य निमीलिताक्षः पर्यंके तयासह विललास। तदालोक्य वणिक् पुत्रश्चित्रलिखित इवेतिकर्त्तव्यतामूढः परं विषादमुपगतः। अतोऽहं ब्रवीमि—'स्वयं वीक्ष्य' इत्यादि।

तद्धितवचनमवधीर्य महताभयेन विमुग्ध इव त जलाशयमुत्सृज्य मंथरश्चलितः। तेऽपिहिरण्यकादयः स्नेहादनिष्टमाशङ्कमाना मंथरमनुगच्छन्ति। ततः स्थले गच्छन् केनापि व्याधेन

काननं पर्यटता मथरः प्राप्तः । प्राप्यत गृहीत्वोत्थाय धनुपिबद्धा भ्रमन् क्लेशात् क्षुत्पिपासाकुल. स्वगृहाभिमुख चलित । अथ मृग वायस मूषिकाः परं विषाद गच्छन्तश्तमनुजग्मु । ततो हिरण्यको विलपति—'एकस्य दुःखार्णवस्य पारमप्राप्नुवत एव ममापर श्शोकाब्धिरासन्नः। पुसा सहजे मित्रे यावती प्रीतिस्तावतीनमातारि, पितरि, सोदर्ये, पुत्रे, भार्याया वा जायते। कदाकथवा मान्मित्रमापदो निवर्तेत । समृद्धिकाले द्रव्याभिलापयामिलन्त अनेकेसुहृदस्सन्ति परन्तु यस्सुखदुःखयोस्सह भवति तादृक् सुहृद्दुर्लभ. । सुहृदां तत्वनिकषग्रावाविपदेव'। इति बहुविलप्य हिरण्यकश्चित्राङ्ग लवुपतनकावाह—'यावदयव्याधो वनान्ननिस्सरति तावन्मथरं मोचयितु यत्न. क्रियता'। तावूचतुः—'सत्वर कार्यमुच्यता'। हिरण्यको ब्रूते—'चित्राङ्गो जलसमीपं गत्वा मृतमिवात्मान दर्शयतु । काकश्चतस्यो परिस्थित्वाचञ्च्वा किमपिलिखतु । नूनमनेनलुब्धकेन तत्र कच्छप परित्यज्य मृगमासार्थिना सत्वरं गन्तव्य । ततोऽह मन्धरस्य बन्धन छेत्स्यामि । सन्निहिते लुब्धके भवद्भ्या पलायितव्य'। चित्राङ्गलवुपतनकाभ्या शीघ्र गत्वा तथाऽनुष्ठिते सति, सव्याधश्श्रान्तः पानीय पीत्वा तरोरधस्तादुपविष्ट स्तथा विध मृगमपश्यत् । ततः कर्तरिकामादाय प्रहृष्टमना मृगान्तिक

चलित । तत्रान्तरे हिरण्यकेनागत्य मन्थरस्य बन्धन च्छिन्न । स कूर्मस्सत्वर जलाशय प्रविवेश । स मृग आसन्न त व्याध विलोक्योत्थाय पलायित· । प्रत्यावृत्य लुब्धको यावत्तरुतलमायाति तावत् कूर्ममपश्यन्नचिन्तयत्—'उचितमेवैतन्ममासमीक्ष्यकारिणः, योहकरस्थ ध्रुव त्यक्त्वा दूरस्थस्याध्रुवस्य सपादनार्थ प्रयत्नमकरव' ततोऽसौस्वकर्म वशान्निराश कटक प्रविष्ट । मन्थरादयस्सर्वे मुक्तापदस्स्वस्थान गत्वा यथा सुखमास्थिता· । अतोह ब्रवीमि— 'असाधनावित्तहीना' इत्यादि ।

अथ राजपुत्रैस्सानन्दमुक्त—'सर्व श्रुतवन्तस्सुखिनोवयं । सिद्ध नस्समीहित' । विष्णुशर्मोवाच—'एतावता भवतामभिलाषित सपन्न । अपरमपीदमस्तु ।

मित्र प्राप्नुतसज्जना जनपदैर्लक्ष्मी स्समालब्यतां
भूपाला परिपालयन्तु वसुधां शश्वत् स्वधर्मेस्थिता ।
आस्ता मानसतुष्टये सुकृतिना नीतिर्नवो ढेवव
कल्याण कुरुता जनस्य भगवाश्चन्द्रार्ध चूडामणि·' ॥

॥ इति मित्रलाभस्समाप्तः ॥

—(*):—

॥ अथ श्रीरामोदत. ॥

— * —

श्रीपति प्रणिपत्याह श्रीवत्साकितवक्षस ।
श्रीरामोदतमाख्यास्ये श्रीवाल्मीकिप्रकीर्तित ॥ १ ॥
पुरा विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षस. ।
आसीदस्यानुजौ चास्ता कुभकर्णबिभीषणौ ॥ २ ॥
ते तु तीव्रेण तपसा प्रत्यक्षीकृत्य वेधस ।
वव्रिरे च वरानिष्टानस्मादाश्रितवत्सलात् ॥ ३ ॥
रावणो मानुपादन्यैरवध्यत्व तथाऽनुज. ।
निर्देवत्वेच्छया निद्रा कुभकर्णोऽवृणीत च ॥ ४ ॥
विभीषणो विष्णुभक्ति वव्रे सत्त्वगुणान्वितः ।
तेभ्य एतान्वरान् दत्वा तत्रैवातर्दधेप्रभुः ॥ ५ ॥
रावणस्तु ततो गत्वा रणे जित्वा धनाधिप ।
लकापुरी पुष्पक च हृत्वा तत्रावसत्सुखं ॥ ६ ॥
यातुधानास्ततस्सर्वे रसातलनिवासिनः ।
दशानन समाश्रित्य लकाया सुखमावसन् ॥ ७ ॥

मडोदरी मयसुता परिणीय दशानन ।
तस्यामुत्पादयामास मेघनादाह्वय सुत ॥ ८ ॥
रसा रसातल चैव विजित्य स तु रावण. ।
लोकानाक्रमयन् सर्वा जहार च विलासिनी. ॥ ९ ॥
दूपयन्वैदिक कर्म द्विजानर्दयति स्म स. ।
आत्मजेन ततो युद्धे वासव चाप्यपीडयत् ॥ १० ॥
तदीयतरुरत्नानि पुनरानाय्य किकरै. ।
स्थापयित्वा तु लकायामवसच्च चिराय स ॥ ११ ॥
ततस्तस्मिन्नवसरे विधातार दिवौकस· ।
उपगम्योचिरे सर्व रावणस्य विचेष्टित ॥ १२ ॥
तदाकर्ण्य सुरैस्साक प्राप्य दुग्धोदधेस्तट ।
तुष्टाव च हृषीकेश विधाता विविधैस्तवैः ॥ १३ ॥
आविर्भूयाथ दैत्यारिः पप्रच्छ च पितामह ।
किमर्थमागतोसि त्व साक देवगणैरिति ॥ १४ ॥
ततो दशाननात्पीडामजस्तस्मै न्यवेदयत् ।
तच्छ्रुत्वोवाच धातार हर्षयन् विष्टरश्रवाः ॥ १५ ॥
'अल भयेनात्मयोने गच्छ देवगणैस्सह ।
अह दाशरथिर्भूत्वा हनिष्यामि दशाननं ॥ १६ ॥

आत्मांशैश्च सुरास्सर्वे भूमौ वानररूपिण ।
जायेरन्मम साहाय्य कर्तुं रावणनिग्रहे' ॥ १७ ॥
एवमुक्त्वा विधातार तत्रैवान्तर्दधे प्रभु ।
पद्मयोनिस्तु गीर्वाणैस्सम प्रायात्प्रहृष्टधी. ॥ १८ ॥
अजीजनत्ततश्शक्रो वालिनं नाम वानर ।
सुग्रीवमपि मार्ताण्डो हनूमतं च मारुतः ॥ १९ ॥
पुरैव जनयामास जाम्बवत च पद्मज· ।
एवमन्ये च विबुधा कपीनजनयन्बहून् ॥ २० ॥
ततो वानरसघाना वाली परिवृढोऽभवत् ।
अमीभिरखिलैस्साक किष्किधामध्युवास च ॥ २१ ॥
आसीद्दशरथो नाम सूर्यवशेथ पार्थिव ।
भार्यास्तिस्रोपि लब्ध्वाऽसौ तासु लेभे न सतति ॥ २२ ॥
ततस्सुमन्त्रवचनादृश्यशृंगं स भूपति· ।
आनीय पुत्रकामेष्टिमारेभे सपुरोहितः ॥ २३ ॥
अथाग्नेरुत्थित कश्चिद्गृहीत्वा पायस चरु ।
एतत्प्राशय पत्नीस्त्वमित्युक्त्वाऽदान्नृपायस ॥ २४ ॥
तद्गृहीत्वा तदैवासौ पत्नी· प्राशयदुत्सुकः ।
ताश्च तत्प्राशनादेव नृपाद्गर्भमधारयन् ॥ २५ ॥

पूर्णे कालेथ कौसल्या सज्जनाभोजभास्करं ।
अजीजनद्रामचंद्रं कैकेयी भरतं तथा ॥ २६ ॥
ततो लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजीजनत्सुतौ ।
अकारयत्पिता तेषां जातकर्मादिकं द्विजैः ॥ २७ ॥
ततो ववृधिरेऽन्योन्यं स्निग्धाश्चत्वार एव ते ।
सकलासु च विद्यासु नैपुण्यमभिलेभिरे ॥ २८ ॥
ततः कदाचिदागत्य विश्वामित्रो महामुनिः ।
ययाचे यज्ञरक्षार्थं रामं शक्तिधरोपमं ॥ २९ ॥
वसिष्ठवचनाद्रामं लक्ष्मणेन समन्वितं ।
कृच्छ्रेण नृपतिस्तस्य कौशिकस्य करे ददौ ॥ ३० ॥
तौ गृहीत्वा ततो गच्छन्बलामतिबलां तथा ।
अस्त्राणि च समग्राणि ताभ्यामुपदिदेश सः ॥ ३१ ॥
गच्छन् सहानुजो रामः कौशिकेन प्रचोदितः ।
ताटकामवधीद्धीमान् लोकपीडनतत्परां ॥ ३२ ॥
ततस्सिद्धाश्रमं प्राप्य कौशिकस्सहराघवः ।
अध्वरं च समारेभे राक्षसाश्च समागमन् ॥ ३३ ॥
राघवस्तु ततोऽस्त्रेण क्षिप्त्वा मारीचमर्णवे ।
सुबाहुप्रमुखान्हत्वा यज्ञं चापालयन्मुनेः ॥ ३४ ॥

कौशिकेन ततो रामो नीयमानस्सहानुजः ।
अहल्याशापनिर्मोक्ष कृत्वा सप्राप मैथिलम् ॥ ३५ ॥
जनकेनार्चितो राम कौशिकेन प्रचोदित ।
सीतानिमित्तमानीत बभज धनुरैश्वर ॥ ३६ ॥
ततो दशरथ दूतैरानाय्य मिथिलाधिप ।
रामादिभ्यस्ततस्तेभ्य सीताद्या कन्यका ददौ ॥ ३७ ॥
ततो गुरुनियोगेन कृतोद्वाहस्सहानुजः ।
राघवो निर्ययौ तेन जनकेनोरुमानित· ॥ ३८ ॥
तदाकर्ण्य धनुर्भगमायात रोपभीपण ।
विजित्य भार्गव राममयोध्या प्राप राघवः ॥ ३९ ॥
ततस्सर्वजनानद कुर्वाणश्चेष्टितैस्स्वकै ।
तामध्युवासकाकुत्स्थस्सीतया सहितस्सुख ॥ ४० ॥

॥ इति बालकाण्डस्समाप्त. ॥

—*—

एतस्मिन्नतरे गेह मातुलस्य युधाजित. ।
प्रययौ भरत· प्रीतश्शत्रुघ्नेन समन्वित ॥ १ ॥
तत प्रकृतिभिस्साक मन्त्रयित्वा स भूपति· ।
अभिषेकाय रामस्य समारेभे मुदान्वित ॥ २ ॥

कैकेयी तु महीपाल मथरादूषिताशया ।
वरद्वयं पुरा दत्त ययाचे सत्यसगर ॥ ३ ॥
वनवासाय रामस्य राज्याप्त्यै भरतस्य च ।
तस्या वरद्वय कृच्छ्रमनुजज्ञे महीपति ॥ ४ ॥
राम तदैव कैकेयी वनवासाय चादिशत् ।
अनुज्ञाप्य गुरून्सर्वान्निर्ययौ च वनाय स ॥ ५ ॥
दृष्ट्वा त निर्गतं सीता लक्ष्मणश्चानुजग्मतु. ।
सत्यज्य स्वगृहान् सर्वे पौराश्चानुययुर्द्रुत ॥ ६ ॥
वचयित्वा कृशान्पौरान्निद्राणान्निशि राघव. ।
वाह्यमान सुमन्त्रेण रथमारुह्य चागमत् ॥ ७ ॥
शृगिबेरपुर गत्वा गगाकूलेऽथ राघव ।
गुहेन सत्कृतस्तत्र निशामेकामुवास च ॥ ८ ॥
साराथि सन्निमन्त्र्यासौ सीतालक्ष्मणसयुतः ।
गुहेनानीतया नावा सततार च जाह्नवीं ॥ ९ ॥
भरद्वाजमुनि प्राप्य तं नत्वा तेन सत्कृत. ।
राघवस्तस्य निर्देशाच्चित्रकूटेऽवसत्सुख ॥ १० ॥
अयोध्या तु ततो गत्वा सुमन्त्रश्शोकविह्वल ।
राज्ञे न्यवेदयत्सव, राघवस्य विचेष्टित ॥ ११ ॥

तदाकर्ण्य सुमन्त्रोक्तं राजा दुःखविमूढधी. ।
रामरामेति विलपन् देहत्यक्त्वा दिवं ययौ ॥ १२ ॥
मंत्रिणस्तु वसिष्ठोक्त्या देह सरक्ष्य भूपते· ।
दूतैस्तमानयामासुर्भरत मातुलालयात् ॥ १३ ॥
भरतस्तु मृत श्रुत्वा पितर केकयीगिरा ।
संस्कारादि चकारास्य यथाविधि सहानुजः ॥ १४ ॥
अमात्यैश्चोद्यमानोऽपि राज्याय भरतस्तदा ।
वनायैव ययौ राममानेतुं नागरैस्सह ॥ १५ ॥
स गत्वा चित्रकूटस्थं राम चीरजटाधर ।
ययाचे रक्षितु राज्यं बसिष्ठाद्यैर्द्विजैस्सह ॥ १६ ॥
'चतुर्दश समा नीत्वा पुनरेष्याम्यह पुरी' ।
इत्युक्त्वा पादुके दत्वा त राम प्रत्ययापयत् ॥ १७ ॥
गृहीत्वा पादुके तस्माद्भरतो दीनमानसः ।
नादिग्रामे स्थितस्ताभ्या ररक्ष च वसुधरा ॥ १८ ॥
राघवस्तु गिरेस्तस्माद्गत्वात्रि समवदत ।
तत्पत्नी तु तदा सीतां भूषणैस्स्वैरभूषयत् ॥ १९ ॥
उषित्वा तु निशामेकामाश्रमे तस्य राघव. ।
विवेश दडकारण्यं सीतालक्ष्मणसयुत. ॥ २० ॥

॥ इत्ययोध्याकाण्डरसपूर्ण. ॥

NOTES ON PROSE.

— o —

P 1 L 1 हितोपदेश:—'Beneficial advice'

P 1. L 2 प्रस्तावना. 'Introduction'

P 1 L 3 नाभी. 'The Navel' नाभि is the more usual form

P 1. L 3. सरसीरुहं. 'A lotus' Lit 'Growing in a lake'

P 1 L 4 च This is meaningless'

P. 1. L 4 विभु:. 'Mighty' An Adj

P 1 L 4 प्रतियुगं. 'In every age of the world' प्रति='Every' The Yugas are four, namely कृत, त्रेता, द्वापर, and कलि.

P 1 L. 5 आविर्भावमुपैति. 'Is born' Lit 'Makes appearance' उपैति. From इ 'to go' with उप.

P. 1. L. 5 च This must be taken along with य that precedes पर:

P 1 L 5 जगतामन्तर्गतः. 'Pervading, as Antarvámi, through the creations of all the fourteen worlds'

P 1 L 6 विभुः. 'A lord'

P 1 L 6 बृन्दावनी. 'A forest near Gokula, a favourite place of residence with Krishna' बृन्दावन is the more usual form

P 1 L 7 साध्य. 'An undertaking'

P 1 L 7 धूर्जटिः. 'God Siva'

P 1 L 8 जाह्नवी. 'The river Ganges. So called because she is regarded as the daughter of जह्नु, a sage The Ganges, when brought down from heaven by the austerities of Bhagiratha, a king of the solar race, was forced to flow over the earth to follow him to the lower regions In its course it inundated the sacrificial ground of Jahnu who was performing a sacrifice Thereupon he grew angry and drank up its waters But on the entreaty of the gods and sages, and particularly of Bhagiratha, Jahnu let those waters out through his ears The river is therefore regarded as his daughter

P 1 L 8 फेनलेखा. 'A line of foam'

P 1 L 8 कला 'A digit'

P 1 L 9 अस्ति. 'आसीत्=there was' Lit 'There is' An instance of Historic Present Wherever 'the present' is used instead of 'the past,' we must take it as 'the Historic Present'

P 1 L 9 भागीरथी. 'The Ganges' So called because she was brought down from heaven by the austerities of Bhagiratha

P 1 L. 9 पाटलीपुत्र. 'Modern Patna'

P 1 L 9 सर्वस्वामिगुणोपेत:. 'Possessed of all the qualities that are necessary for a master' उपेत. P P of इ with उप.

P 1 L 10 नरपति:. All compounds ending in पति such as नरपति, भूपति are declined like हरि; while पति, when taken separately, is declined as follows —N पति:, Acc. पति, Ins पत्या, Dat पत्ये, Ab पत्यु:, Gen पत्यु:, L पत्यौ.

P 1 L 11. श्लोकद्वयं. 'A couple of verses.'

P 1 L 12 परोक्षार्थ:. 'A hidden thing' Lit 'A

thing lying beyond the range of vision '

P 2 L. 2 धनसपत्ति . 'Abundance of wealth.'

P 2 L 2 प्रभुत्व. 'Lordship.' Lit 'The state of being a lord ' त्व is a Taddhita suffix denoting 'state or condition '

P 2 L 2 अविवेकिता. 'Ignorance ' Lit 'The state of being ignorant ' ता is another Taddhita suffix denoting 'state or condition '

P 2 L 3 चतुष्टय. 'A collection of four

P 2 L 4 अनधिगतशास्त्राः. 'Those by whom the Sastras were not studied '

P 2 L 4 उन्मार्गगामिनः. 'Going out of the path '

P 2 L 5 शास्त्राननुष्ठानं. 'Not studying the Sàstras '

P 2 L 5 उद्विग्न. 'Sad ' P P of विज् with उत्.

P 2 L 6 काण. 'Blind '

P 2 L 6 अर्थः. 'Use ' Learn the other meanings

P 2 L 7 वरं. 'Are better ' An adverb used as a verb

P 2 L 9 उन्नीयते. 'Is exalted'

P 2 L 10 वन्ध्या 'Barren'

P 2 L 10 उच्चार 'Excrement'

P 2 L 11 अनभिजात:. 'Not born in a noble family'

P 2 L 11 निर्गुण:. There is a double meaning of गुण गुण: (1) 'virtue, merit,' (2) 'String'

P 2 L 11 शुद्धवंश, There is a pun upon वंश. वंश (1) 'Family,' (2) 'Bamboo'

P 2 L 12 पशु 'A beast'

P 2 L 15 सृज्यन्ते. 'Are settled'

P 3 L 1. अक्षम 'Not able,'

P 3 L 1 आलस्यवचन. 'Idle talk'

P 3 L 2 उद्योग:. 'Effort'

P 3 L 2 दैव. 'Fortune, fate'

P 3 L 2 करणीय. 'Fit to be done' अनीय is the Potential participle termination There are three ways in which potential participles are formed in Sanskrit —by (1) तव्य, (2) अनीय, (3) य, as कर्तव्य, करणीय and कार्य.

P 3 L 4 जन्मान्तर. 'Other birth' अन्तरं. 'Other' Cf देशान्तर, ग्रामान्तरं.

P 3 L 5 पौरुषं. 'Effort'

P 3 L 6 अलिन्दः. 'Pial'

P 3 L 6 अभ्यवहार 'Food'

P 3 L 7 अभिजननं. 'Good or noble birth'

P 3 L 9 अजर 'Not getting old'

P 3 L 9 अमर 'Having no death'

P 3 L 10 गरीयसी. 'Greater' Feminine comparative of गुरु

P 3 L 12 विनयः. 'Modesty'

P 3 L 13 योग्यता. 'Worthiness, merit.'

P 3 L 14 Notice the successive arrangement of causes and effects in lines 12 to 14

P 3 L 15 पण्डितसभा. 'A conclave of Pandits'

P 4 L 1 नीतिशास्त्रं. 'Politics, science of polity'

P 4 L 1 पुनर्जन्म. 'Second birth'

P 4. L 1 अन्तरं. 'Interval'

P 4 L 2. महापण्डितः. महत् becomes महा in

Karm and Bahu-Compounds

P 4 L 6 काच 'Glass' मारकती. 'Pertaining to मरकत (emerald), द्युतिः. 'Lustre'

P 4 L 7 अश्मा 'A stone'

P 4 L 8 वर्ण.. 'caste'

P 4 L 10 भवन्तएवप्रमाण 'you alone are an authority, i e do as you please'

P 4 L 11 समर्पयामास. 'Gave'

P 4 L 12 इति 'Is ended' An adv having the sense of a verb

P 5 L 1 मित्रलाभ . 'Acquisition of friends'

P 5 L 3 प्रस्तावक्रमेण 'By way of introduction'

P 5 L 4. द्यूत. 'Gambling' स्वाप 'Sleep'

P 5 L 5 विनोदः. 'Diversion' विचित्र. 'Beautiful'

P 5 L. 10 काकाखु कूर्ममृगवत्. 'Like the crow, the rat, the tortoise and the deer' This reading is found in some manuscript copies and is quite

consistent with the order of the stories related in मित्रलाभ. अञ्जसा. 'Quickly'

P 5 L 12 शाल्मलीतरु. 'A cotton-tree'

P 5 L 13 दिग्देशात्. 'From the countries in different quarters' अवसन्नायारात्रौ. 'When night had closed, night having closed'

P 5 L 14 अस्ताचल.. The western mountain where the Sun and the moon are supposed to set in the evening कुमुदिनीनायकः. 'The lord of the white water-lily' चन्द्रमासि अस्ता. लबिनि. An instance of the Loc Abs Cons.

P 6 L 1 कृतान्त 'God of death'

P 6 L 2 व्याध 'A hunter'

P 6 L 3 अनभिमत. 'An evil'

P. 6 L 4 तदनुसरणक्रमेण. 'In the direction in which he went' Lit 'By way of following him' तण्डुलकणा 'Particles of rice'

P. 6 L 5 जाल. 'A net'

P. 6 L 6 कपोतराजः. राजन् becomes राज. at the end of Tat-Comp.

P 6 L 8. लुब्ध 'Covetous after' प्रति. 'Towards'

P 6 L 10 अस्माभिर्भवितव्य. 'We should become'

P 6 L 11 ककण. 'A bracelet'

P 6 L 12 पथिकः. 'A traveller'

P 6 L 15 स्नात 'That has bathed'

P 7 L 2 पान्थ 'A traveller"

P 7 L 3 आत्मसन्देह.. 'Danger to life' प्रवृत्तिः. 'An attempt'

P 7 L 4 मृत्यवे भवति. 'Causes' death'

P 7 L 5 अनारूढसशय·. 'Who has not risked his life' Lit 'Who has not ascended the danger'

P 7 L 8 मारात्मक 'Of murderous nature'

P 7 L 10 दारा 'Wife' This word is always Mas and always Pl Cf गृहा, लाजा etc

P 7 L 11 दानधर्मादिक चरतु. Observe the idiomatic use of चर् after धर्म.

P 7 L 11. चरतुभवान् The pronoun भवत् 'Your honour, requires a verb in the 3rd person'

P 7 L 13 भूमिः. 'Worthy of' नियमः. 'Restraint of the mind'

P 7 L 14 चतुर्वर्गः. A collection of four'

P 7 L 15 दम्भार्थं. 'For show' An Adv

P 7 L 16 येन. 'because' An adverb यस्मै कस्मैचित्. The base is यत् किंचित्.

P 7. L. 17 लोकप्रवाद. 'Popular saying'

P 7 L 18 लोकोगतानुगतिकः 'People are blind followers' Mark the Sanskrit saying

P 8 L 1 मरुकान्तार. 'A desert'

P 8 L 2 क्षुधार्त. 'Suffering from hunger' प्राणा 'Life' always Pl.

P 8 L 4 लोष्ठ.. 'A lump of earth'

B 8 L 6 ईश्वर. 'A rich man' मा 'Do not' A prohibitive Adv, usually joined with the Imperative

P 8 L 7 दुर्गत. 'Poor'

P. 8 L 8. यावत्—तावत् 'When' Correlatives'

P 8 L 9 प्रतीत. 'Confiding, believing'

P 8 L 10 पलायितु. 'To run away.' Inf of

अय् 'to go' with परा changed into पला

P 8 L 13 धर्मशास्त्र. 'Moral science'

P 8 L 14 नखिनः. 'Animals having claws as weapons

P 8 L 15 शृङ्गिणः. 'Animals having horns as weapons'

P 8 L 16 यत् 'Because' An Adv

P 8 L 17 व्यापादित. 'Killed.'

P 9 L 1 सर्वथा. 'By all means'

P 9 L 2 विक्रिया. 'Change'

P 9 L 3 आ 'Ah'' Interjection showing 'pain or anger'

P 9. L 5 शङ्काक्रान्त 'Beset with dangers'

P 9 L 6 जीवितव्यम्. The subject नरेण is understood

P 9 L 7. अतीर्ष्यावत्. 'Very envious'

P 9 L 9 मायास्वर्णमृग लुब्धस्य रामस्य. The allusion is to the Ramayana A demon called Maricha, the son of Sunda and Tataka, assumed the form of a golden deer and thus enticed Rama to a considerable distance from his wife Sita. This

offered Ravana a good opportunity to carry her off

P 9 L 11 अवलंबित. 'Caught'

P 9 L 13 दोष. 'Fault' जघा 'The portion of the leg between the ankle and the knee' विधेयः. 'A servant

P 9 L 14 विपन्न. 'Entangled in danger'

P 9 L 15 विस्मय 'Bewilderment' कापुरुषः. 'A bad man' The prefix कु meaning 'bad' takes the form of का when followed by the word पुरुष

P 9 L 17 प्रकृतिसिद्ध. 'Natural'

P 9 L 18 प्रतीकारः. 'Remedy' किंबहुना. 'In short' समवाय 'A collection'

P 10 L 1 गुण· 'A rope'

P 10 L 3 एकचित्तीभूय. 'Becoming of one mind, *i e*, unanimously'

P 10 L 6 तेपु चक्षुर्विषयातिक्रान्तेषु. 'When they had gone beyond the range of vision'

P 10 L 10 कार्यकारणतः 'For the purpose of gaining the object'

P 10 L 11 गण्डकी 'The modern Gandak, a tributary of the Ganges'

P 10 L 12 विवर 'A hole'

P 10 L 14 अवपात. 'Descent, alighting' भयाञ्चाकित: 'Trembling through fear'

P 10 L 16 प्रत्यभिज्ञाय 'Having recognized

P 11 L 1 प्राक्तन 'Existing previously, *i e*, previous'

P 11. L 3 मामैव. 'Do not, do not (speak) thus' The repetition of मा shows 'impatience' on the part of the speaker पाश 'A cord'

P 11 L 6 यावन्नत्रुट्यन्ति तावत्. 'Before (they) are broken' यावन्नतावत् is translated by 'before'

P 11 L 7 यावच्छक्य. 'As far as it lies in my power' यावत् a preposition, means 'till' and governs शक्य in the objective case

P 11 L 9 धनेन दारान् रक्षेत् 'One should protect one's wife at the sacrifice of wealth'

P 11. L. 10. पुरुषार्थः. 'Any one of the four principal objects of human life, i e., धर्म:, अर्थ:,

कामः, and मोक्ष.' निदानभूत. 'Becoming the first cause' घ्नता Instrumental Sing of the present participle of हन्

P 11 L 16 असाधारण 'Not ordinary, special' वर्तन. 'Wages'

P 12 L 1 पुलकित. 'Horripilated, with his hair standing erect'

P 12 L 2 वात्सल्यं. 'Kindness' त्रैलोक्य. 'A collection of three worlds, namely, भूमि, अन्तरिक्ष and स्वर्ग.'

P 12 L 5 अगाध सलिल 'Deep water'

P. 12 L 6 अतिभयानक. 'Very terrible'

P 12 L 7 विधिर्बलवान्. Fate is powerful'

P 12 L 8 आतिथ्यं. 'Hospitality.'

P 12 L 9 परिवार. 'Retinue'

P 12 L 12 मैत्री. 'Friedship' मैत्र्य 'Fried-ship' मित्रस्य भाव इति उभयत्रापि विग्रहः.

P 12 L. 15 विषम. 'Adverse'

P. 12 L 18 सृगालात् रक्षित. Note Othe blative

case In the case of words meaning 'fear' or 'protection from danger, the source of 'fear' or danger' is put in the Abl case

P 13 L 3 अरण्यानी. 'A great forest'

P 13 L 4 हृष्टपुष्टाङ्ग. 'With the limbs healthy and fat'

P 13 L 6 सुललित. 'Delicious, sweet'

P 13 L 12 मरीचिमालिन्. 'Encircled by rays'

P 13 L 13 चिरमित्रं. 'Old friend' Distinguish मित्रं from मित्रः.

P 13 L 16. आगन्तु 'A guest'

P 14 L 2 गृध्र 'An eagle'

P. 14 L 6 कोटर. 'A hollow' दैवदुर्विपाकः. 'Adverseness of fate'

P 14 L 9 शावक 'A young one'

P 14 L 10. कोलाहलः. 'An uproar'

P 14 L 12 हाहतोस्मि 'Alas! I am undone'

P 14 L 13 आभयागमनं 'Till danger occurs'

P 15 L 5 व्यवहार 'Conduct'

P 15. L 7. ब्रह्मचारी. 'One contemplating upon the supreme Being'

P 15 L 8 चान्द्रायणव्रत 'A kind of religious vow observed in expiation of sins'

P 15 L 11 उद्यत 'Ready' गृहस्थ 'A householder'

P 15 L 12 यदि—तदा 'If—then' Cor-relatives

P 15 L 17 वीतराग. 'One having no worldly passions and ties'

P 15 L 18 अध्यवासित. 'Practised' विवदमान. 'Disagreeing'

P 16 L 1 अहिंसापरमोधर्म. 'Abstinence from cruelty is a great virtue' ऐकमत्यं. 'Agreement'

P 16 L 4 दग्धोदर. 'The wretched belly' दग्ध 'burnt' is used as a term of contempt.

P 16 L 7 जिज्ञासा. 'Search' Lit 'Desire to know'

P 16 L 9 निरूपयत्. 'Searching'

P 16 L 15 उत्तरोत्तरं. 'More and more' Adv.

P 16 L 16 एरण्ड 'The castor-oil plant'

P 16 L 17 गणना 'Consideration' उदारच्चरित. Of noble Character.'

P 17 L 1 उत्तरोत्तर. 'Reply on reply'

P 17 L 2 सर्वैः सुखिभिः स्थीयता. 'Let us all be happy'

P 17 L 5 निभृतं. 'Secretly' सस्यं. 'Coin' क्षेत्र. 'A field'

P 17. L 6 तथाकृतेसति. 'When it was done so'

P 17 L 9 पाशात्त्रातुं. For the Abl see note on P 12 L 18 मित्रादन्य. Mark the Abl. case Words meaning 'other than' such as अन्य, पर and इतर, govern the Ablative case

P. 17 L 10 कपटप्रबंध·. 'Fraudulent scheme'

P 17. L 11 उत्कृत्यमान 'Being cut to pieces'

P 17 L 13 उल्लसित. 'Glad'

P. 17 L 18 स्नायु 'A sinew' भट्टारकवार 'A Sunday'

P. 18 L 8 एकान्तेन. 'Invariably' Adv

P 18 L 9 गतायु 'One whose life time is at an end' परोक्षे. 'Behind the back'

P 18 L 12 अनागस् 'Innocent'

P 18 L 15 कर्णेकिमपिवदन्ति. In the case of gnats, the expression means 'they make noise in the ear', in the case of the wicked, it means 'they say something in the ear.'

P 18 L 16 छिद्रं. 'A weak point, also a hole'

P 19 L 2 उत्फुल्ल 'Blossomed'

P 19 L 8 पुष्कल 'Sufficient'

P 19 L 9 तिर्यङ. 'A lower animal

P 19 L 10 चपल. 'Unsteady'

P. 19 L 14 तदन्त. तत् refers to शत्रु and भार्या.

P 19 L 15 सुखदु:खसाधारणत्व. 'Indifference to the happiness and misery' दाक्षिण्य. 'Mercy.'

P 19 L 18 सौहृद्य. 'Friendship'

P 20 L 2 आप्यायित. 'Satisfied'

P 20 L 5 कथायोग:. 'The Story-telling'

P 20 L 8 भोजनविशेषै:. 'By excellent food'

P 20 L 11 कष्टतर 'Very difficult'

P 20 L 12. स्थानान्तर. 'Other abode'

P 20 L 16. कच्छप 'A tortoise' धार्मिक. 'Virtuous

P 20 L 18 श्रोत्रियः. One versed in the Vedas'

P 21 L 1 वृत्तिः. 'Means of livelihood

P 21 L 8. धुरीण. 'The foremost,' रत्नाकरः. 'The ocean'

P 21 L 11 उपाख्यान. 'History'

P 21 L 15 परिव्राजकावसथ.. 'The abode of anchorities'

P 21 L 16 परिव्राट्, 'An anchorite'

P. 22 L 1 नागदन्तकः. 'A peg projecting from a wall for hanging things upon'

P 22 L 4 जर्जर. 'Shattered' वंशखण्डः. 'A piece of bamboo'

P. 22 L. 9 केनापि कारणेन भवितव्यं. 'There must be some reason'

P 22 L 11 निर्दयं. 'Closely'

P. 22 L 15 पश्चिमेवयासि. 'In old age'

P 23 L 2 मकरकेतोः विजय वैजयन्तीव. 'Who looked like the banner of victory of the god of love, i e, very beautiful'

P 23 L 4 अतिक्रान्तकुलमर्यादा. 'That has forsaken the conduct of a family woman'

P 23 L. 5 आवली. 'A collection'

P 23 L 6 कर्बुर. 'Variegated' पर्यंक. 'A cot'

P 23. L 7 अलक्षितोपस्थित. 'That is come stealthily'

P 23 L 8 तेनावसरेण. 'By that time' जारः. 'A paramour'

P 23 L 12 खनित्रं. 'A spade'

P 24 L 1 स्वजातिसमतांगत. 'Becoming equal to other rats'

P 24. L 4 स्तबक.. 'A bunch'

P 24 L 5 याच्ञयाजीवनं. 'Living by beggary'

P 24 L 11 ग्रह.. 'Perseverance'

P. 24 L 14 परिच्छेद.. 'Decision'

P 24 L 15 श्रेयस्. 'Better' Com of प्रशस्य.

P 24 L 17 वल्कल. 'The Bark of a tree'

P 24 L 18 वर 'Is better'

P 25 L 1 स्नेहानुवृत्तिः. 'Friendly intercourse'

P 25 L 1 पुण्यपरपरा. 'A series of virtues'

P 25 L 3 अतिसंचयः. 'Too much hoarding.'

P 25 L 12 वास्तव्य. 'Dwelling'

P 25 L 13. अन्विष्यमाण. 'Searching' The correct form is अन्विष्यन्; for इष् 4th Conj with अनु is Parasmaipada

P. 25 L 14 सूकरः. 'A hog.'

P 26 L 1 मुष्कदेशः. 'The testicles'

P 26 L 2 अथानन्तर. 'Either of the word is redundant

P 26 L 3 आहारार्थिन्. 'Seeking its prey'

P 26 L 5 दैववशात्. 'Unexpectedly'

P 26 L 9 निश्चिचाय. Another form is निश्चिकाय बुभुक्षा. 'Hunger' निस्स्वादु. 'Tasteless'

P 26 L 11 पञ्चत्वगतः. 'Deceased'

P 26 L 17 यश्शास्त्रमधीत्यक्रियावांश्च भवति. 'Who learns the Sástras and acts up to them'

P 27 L 3 यथा—तथा. 'As—so' Cor-relatives अल. 'Sufficient'

P 27 L 4 दशाविशेषः 'A peculiar state *i e*, a bad state'

P 27 L ? जीवनघटेतवानवा. 'Whether livelihood will be available or not.'

P 27 L 10 मनस्विन्. 'Intelligent'

P 27 L 11 विदेश·. 'A foreign country'

P 27 L 13 दीर्घसूत्र. 'Slow'

P 27 L 16 सैंही. 'Pertaining to a lion.'

P 27 L 17 अभ्रच्छाया 'The shade caused by clouds.' दीर्घकालोपभोग्य. 'Enjoyable for a long time'

P 28 L 3 पक्षपात 'Partisanship'

P 28 L 7 धुरधर. 'Capable'

P 28 L 14 मृग, स्वागत. 'Deer, you are welcome'

P 28 L 15 वनसनाथीक्रियतां. 'Let the forest have a lord'

P 29 L 1 मिलित 'United.' स्वगृहानिर्विशेष 'Without any difference from your home' Adv.

P 29 L 2 जलासन्नतरुच्छाया. 'The shade of a

tree (standing) near water'

P 29 L 4 कदाचित्. 'Perhaps'

P 29 L 6 दिग्विजयव्यापारक्रमेण. 'In the course of the business of conquerring the quarters' समावासितकटकः. 'One whose army is encamped'

P 29 L. 7 तेन भवितव्यम्. 'He will be'

P 29 L 8 किंवदन्ती. 'Report, rumour'

P 29 L 9 यथावसरकार्य. 'The action suited to the occasion'

P 29 L 10 जलाशयान्तर. 'Another lake'

P 29 L 14 कुड्मल. 'A bud'

P. 30 L 1 कान्यकुब्जविषय.. 'The country of Kanoj'

P 30 L 2 भोगपतिः. 'A governor'

P. 30. L 4 हर्म्य. 'A palace' स्मराकुलमति.. 'Whose mind was troubled with love.'

P 30 L 5. कृते. 'For the sake of.' Adv दूती. A procuress'

P 30 L 8 पतिलंघनं. 'Disobeying the husband.

P 30 L 9 अपि. Is used in asking questions.'

P 30 L 12 कुट्टिनी. ‘A bawd, a go-between’

P 31 L 2 चिन्तयन्तिस्म. ‘They thought’ The adv स्म, being used with a verb in the present tense, confers upon it the sense of the past

P. 31 L 3 चतुष्टयं. ‘A collection of four’

P 31 L 5 साष्टागपात. An adv ‘With a humble prostration of the eight limbs of the body’ The eight limbs are —two hands, two feet, the breast, the head, and two eyes

P 31 L 8 अवस्थातुयुक्त. Here अवस्थातु is the subject and युक्तं, the predicate Whenever an adv. like युक्तं, साप्रत etc, is used as a verb, the infinitive form of a root can be used as the subject as in English, as तत्रगन्तुनयुक्तं.

P 31 L 9. यथा—तथा ‘So—that’ लग्नवेला. ‘Appointed time’

P 31 L 14 पुच्छकं. ‘A small tail’

P 31 L 15 अशरण ‘Irremediable’

P 32 L 2 सर्वाविश्वासकार्याणि. ‘All confidential business

P 32 L 3 स्नातानुलिप्त. 'Who has first bathed and then besmeared himself with perfumes'

P 32 L 4 मासमेक. 'For one month' प्रतिरात्र. 'Every night' Adv

P 32 L 11 निर्भरं. 'Closely'

P 32 L 12 पर्यंकः. 'A cot'

P 32 L 13 चित्रलिखित इव. 'As if drawn in a picture' इति कर्तव्यता मूढ. 'Wholly at a loss to do, perplexed' पर 'Great'

P 32 L 15 विमुग्ध. 'Greatly perplexed'

P 33. L 2. क्षुत्पिपासाकुल. 'Suffering from hunger and thirst' पिपासा. 'Thurst' स्वगृहाभिमुख. 'Towards his house'

P 33 L 4 अप्राप्नुवत एव मम. 'No sooner have I reached'

P 33 L 5. आसन्नः. 'Is come near'

P 33. L. 6 सोदर्यः. 'A brother born from the same mother,

P 33 L 9 तत्वनिकषग्राव. 'A touch-stone (to test) sincerity.'

P 33 L 13 चंचुः or चचूः. 'The beak'

P 33 L 14 लुब्धकेन गन्तव्य. 'The hunter will go'

P 33 L 17 पानीयं. 'Water.'

P 33 L 18 कर्तरिका. 'A pair of scissors'

P. 34 L 4 असमीक्ष्य कारिन्. 'One who does inconsiderately.'

P 34 L 5 ध्रुव 'Certain'

P 34 L 6 कटक. 'A house or dwelling'

P 34 L 9 सिद्धं नस्समीहित. 'Our object is gained'

P. 34 L 12 सज्जनाः. Case of address प्राप्नुत. 'May you obtain' The imperative has the sense of the optative mood. All the other imperatives in this stanza have the same force जनपदं. 'A country'

P 34 L 13. शश्वत् 'Ever, always'

P 34 L. 14 नवोढा. 'A newly-married wife'

P 34 L 15 चन्द्रार्ध चूडामणिः. 'Siva who has the cresent of the moon as his crest'

NOTES ON POETRY

—— o.——

रामोदन्त.. ‘Rama’s history.’

P 35 L 1 श्रीः. Goddess Lakshimı ’ श्रीवत्स॰. ‘A mark or a curl of haıı on the breast of Vıshnu ’

P 35 L 3 श्रीरामः. ‘ Great Rama ’ श्री. is often used as an honorıfic prefix to the names of deities and eminent persons ’

P. 35 L 3 नाम ‘ Named ’ Adv

P 35 L 5 तीव्र. ‘Fıerce ’ वेधाः. ‘ God Brahma, the Creator.’

P 35 L 6 आश्रितवत्सल. ‘ Kind towards his dependents ’

P 35 L 7 मानुषादन्यैः. For the Abl. see note on P. 17 L 9

P 35 L 8 निर्देवत्वेच्छा. ‘ The desire of making the world devoıd of Davas ’

P 35 L. 9 सत्वगुणान्वितः. ‘ Good-naturæd ’

P. 35 L 10 अन्तर्दधे. 'He disappeared'

P 35 L. 12 लंका. Modern Ceylon' पुष्पक 'Name of the aerial car of Kubera'

P 35 L 14 लङ्कायामावसन्. Grammatically speaking, लंका should be in the Acc case; for the root वस् when preceded by the preposition उप, अनु, अधि or आ, governs the Acc of that which forms the place of residence

P 36. L 2 मेघनादः 'A name of Ravana's son' So called because his infantile cries were like thunder

P 36. L 3 रसा 'The earth' रसातल. 'The world lower than the earth'

P. 36 L 4 विलासिनी. 'A female'

P 36 L 5 अर्दयतिस्म. 'He harassed'

P 36 L. 6 आत्मजेनवासवमपीडयत्. 'He caused his son to harass *i e* to conquer Indra'

P 36 L 7 तरुरत्नानि. 'The trees and the jewel' The jewel is चिन्तामणि., and the trees are मन्दार., पारिजातकः, सन्तानः, कल्पवृक्षः and हरिचन्दनः.

P 36. L 8 चिराय. ‘For a long time’

P 36 L. 9 दिवौकसः. ‘Those that have heaven for their abode, *i e* gods.’

P 36 L 11. दुग्धोदधिः. ‘The ocean of milk’

P 36 L 13. पप्रच्छ ‘Asked’ The root is प्रच्छ् (पृच्छ्) This is one of many roots requiring two objects such as नी, याच् etc

P 36 L 16 विष्टरश्रवाः. ‘Name of Vishnu’

P 36 L. 17 अलंभयेन. ‘Enough of fear’ When the adv अल is used as a verb, the subject is in the Instr case Cf ‘अलमतिस्तविरेण.’

P 37 L 6 हनूमान् Name of a powerful monkey-chief who helped Rama greatly in his attempt to recover his lost Sîta Lit. ‘One who has prominent cheek-bones’

P 37 L 9 परिबृढः. ‘Master, lord’

P 37 L 10 किष्किन्धामध्युवास. For the Acc. see note on P 35 L 14

P 37. L 13 सुमन्त्र ‘Dasaratha's charioteer’

P 37 L. 14 पुत्रकामेष्टिः. ‘A sacrifice perform-

ed to obtain male issue'

P 37 L 15 पायसचरुः. 'An oblation in the form of पायस. पायस is from पयस् 'milk'

P 37 L 17 उत्सुक. 'Eagerly expecting'

P 38 L 1 सज्जनांभोजभास्करः. (सज्जन 'A good man' अभोजं. 'The lotus flower' भास्कर 'The sun' 'As delighting to the good as the sun is to lotus flowers'

P 38 L 2 कैकेयी. A daughter of the prince of the Kakayas, the youngest of the three wives of Dasaratha and the mother of Bharata

P 38 L 5 स्निग्ध. 'Affectionate'

P 38 L 6 नैपुण्यं. 'Skill'

P 38 L 7 विश्वामित्रः. 'Name of a celebrated sage' He was originally a Kshatriya and the king of Kanyakubja By severe penance he attained Brahminism.

P 38 L 8 शक्तिधरः. 'Name of the god Subramaniya'

P 38 L 14 ताटका 'A female fiend, daughter of Sukàtu, wife of Sunda and mother of

Mâricha' She was killed by Rama for having disturbed the sacrificial rites of Viswamitra

P 38 L 15 सहराघव 'With the two Raghavas, i e Rama and Lakshmana' सराघव is another form

P 38 L 16 च and च These show the simultaneous actions of 'beginning' and 'arriving' Cf 'तेच प्रापुरुदन्वन्त बुबुधे चादिपूरुष'

P 39 L 2 अहल्या The wife of the sage Gautama' For committing adultery with Indra she was cursed by her husband to become a stone In the end she was restored to her former state by the touch of Rama's feet

P 39 L 8 उरुमानित. 'Greatly honoured'

P 39 L 9 रोषभीषण. 'Terrible by anger' Bhargava Rama, being a disciple of Siva's, got angry with Rama for having broken his master's bow

P 39 L 10 भार्गव राम. Another name for Parasu Rama, the celebrated Brahmin warrior.

P 39 L 15 प्रकृति. 'A minister'

P 39 L 16 अभिषेक. 'Installation'

P 40 L 2 वरद्वय 'A couple of boons सगर. A promise'

P 40 L 10 वाह्यमान 'Driven'

P 40 L 12 निशामेका. 'For a night'

P 40 L 14 नावा 'By means of a boat' नौ is the base

P 40 L 16 चित्रकूट. 'A mountain in Bundlecand *i e* the modern Compteh'

P 41 L 2 देहत्यक्त्वादिवययौ. 'He went to heaven after leaving the body, *i e*, died'

P 41 L 6 सस्कार. 'Funeral ceremony

P 41 L 8 नागर 'A citizen

P 41 L 9 चीर 'Bark or a rag'

P 41 L 11 समा 'Years' Fem Noun always declined in the plural Cf सिकता'

P 41 L 12 प्रत्ययापयत् 'He sent back'

P 41 L 18 दण्डकारण्य. 'Name of a forest between the Narbada and the Godavari'

FINIS

G. A NATESAN & CO, PRINTERS, 10, ESPLANADE ROW, MADRAS

ERRATA

P	L	For	Rfad	P	L	For	Read
1	10	गुणेपेत	गुणोपेत	,,	16	ब्रवीाम	ब्रवीमि
2	11	पुज्यते	पूज्यते	,,	18	शास्त्रणां	शास्त्राणा
3	10	विंद्यैत्र	विद्यैत्र	16	1	रताक्षमा	रता क्षमा
4	7	ससर्गण	ससर्गेण	19	13	यस्शात्रपु	यश्शात्रुपु
5	2	प्रसाद	प्रासाद	22	5	सक्ता	सक्तो
,,	,,	सूस्वोप	सखोप	,,	7	मुत्प्लुत्य	मुत्प्लुत्य
,,	5	कूर्मदीनां	क्रूर्मादीना	23	1	दर्पा	दर्पा
,,	9	असधना	असाधना	,,	12	खनित्ब्रा	खनित्वा
,,	14	चूडा	नूडा	24	5	याञ्चया	यान्त्रया
6	2	व्यध	व्याध	,,	18	त्योलाच्य	त्यालोच्य
7	4	सर्वात्र	सर्वत्र	29	1	तच्छ्रुत्वा	तच्छ्रुत्वा
,,	7	व्यघ्रो	व्याघ्रो	32	8	चन्दने	चन्दनै
,,	11	चित्धा	चिद्रा	,	10	सयानीय	समानीय
,,	17	स्वादति	खादति	,,	12	ददालोक्य	तदालोक्य
10	5	-कारता	-कास्ता	33	2	क्षुसिपासा	क्षुत्पिपासा
12	3	सर्वान्	सर्वान्	,,	16	नुष्टिते	नुष्ठिते
14	2	मार्जार	मार्जार	36	18	हनिष्यमि	हनिष्यामि
15	10	वृद्भ्यो	वृद्धेभ्यो	40	13	सान्निमत्र्य	सान्निमत्र्य